

Některé charakteristické rysy pracovníprávního poměru

**Некоторые характеристические черты трудового
правоотношения**

Einige charakteristische Züge des Arbeitsrechtsverhältnisses

MARIE KALENSKÁ

OBSAH

- I. Úvodní poznámky k základním znakům pracovního poměru
- II. Společenský pracovní vztah jako obsah pracovního poměru
 - A. Několik obecných pohledů na problematiku společenských pracovních vztahů
 - B. Některé předběžné otázky a východiska
 - 1. Poznámky k problematice vlastnictví k výrobním prostředkům
 - 2. Obecně k problematice zespolečenštění výrobních prostředků
 - 3. Zespolečenštění výrobních prostředků v současných podmínkách
 - C. Ekonomické postavení subjektů společenského pracovního vztahu a jeho povaha
 - 1. Ve výrobě
 - 2. V nevýrobní oblasti
 - D. Zvláštní povaha pracovní síly
- III. Teoretické koncepty a charakteristické rysy pracovního poměru v socialistických státech
 - A. Koncepty pracovního poměru v socialistické pracovníprávní teorii
 - 1. Teorie smluvní a závazkové povahy pracovního poměru
 - 2. Teorie o administrativněprávní povaze pracovního poměru
 - 3. Teorie společenského pracovního vztahu
 - 4. Teorie členského pracovního poměru
 - 5. Teorie smíšené povahy pracovního poměru
 - 6. Kritické hodnocení koncepcí
 - B. Charakteristické rysy pracovního poměru
 - 1. Smluvní a závazková povaha pracovního poměru
 - 2. Osobněprávní povaha pracovního poměru
 - 3. Organizačněprávní povaha pracovního poměru
 - 4. Kolektivní povaha pracovního poměru
 - 5. Třídění pracovních poměrů
- IV. Résumé (francouzsky)

I. ÚVODNÍ POZNÁMKY

K ZÁKLADNÍM ZNAKŮM PRACOVNÍHO POMĚRU

Pracovní poměr označovaný v některých právních systémech též jako pracovně právní poměr¹⁾ nebo jako individuální pracovní poměr²⁾ je v podstatě nejtypičtějším pracovně právním institutem. Považuje se zpravidla za základní³⁾ pracovně právní vztah.⁴⁾

Vymezení právního obsahu pracovního poměru se v zákonodárství i v teorii jednotlivých zemí sice do jisté míry liší, v základních znacích však nalezneme shodu.

Obsah pracovního poměru je výslovně vymezen v čs. zákoníku práce č. 65/1965 Sb. (§ 35),⁵⁾ v ostatních socialistických zemích jej lze vyvodit z různých právních ustanovení, zejména z ustanovení upravujících pracovní smlouvu.⁶⁾

¹⁾ Např. v SSSR jako „trudovoje pravootnošeniye“, v německém právu jako „Arbeitsrechtsverhältniss“.

²⁾ Např. ve francouzské právní teorii „rapport individuel de travail“. Tohoto pojmu se však užívá velmi omezeně, neboť ve francouzské terminologii se výrazně neprosadil tzv. „dualismus pracovní smlouvy a pracovního poměru“.

³⁾ Shodně například J. Kovářik, Podstata pracovního práva a pracovního poměru v ČSSR, Práce, Praha 1964, str. 143; M. Kalenská, Pracovní právo v nové soustavě řízení, NPL, Praha 1965, str. 16; Československé pracovní právo, Kolektiv pod vedením K. Witze, Orbis, Praha 1967, str. 167 aj.

⁴⁾ V československé pracovně právní teorii i v zákoníku práce se používá pojmu „pracovně právní vztah“ pro všechny právní vztahy upravované pracovním právem, nejen tedy pro pracovní poměr, ale i např. pro učební poměr, pro vztahy odpovědnosti, pro vztahy mezi vedením podniku a zastupitelským orgánem pracovníků. Je tedy označení pracovně právní vztah označením souhrnným a pracovní poměr jedním z typů (podtřídou) těchto vztahů. Někteří sovětsí autoři pod pojem pracovní poměr zahrnovali dříve nejen pracovně právní poměr dělníků a zaměstnanců, ale i pracovně právní poměr členů kolchozů a členů řemeslnických družstev (výrobně družstevní pracovní poměry) — srovnej N. G. Alexandrov, Sovětské pracovní právo, Orbis, Praha 1952, str. 83.

⁵⁾ Za pracovní poměr lze ve smyslu cit. ust. považovat takový právní vztah, v němž je pracovník povinen konat osobně práce podle pracovní smlouvy ve stanovené pracovní době a dodržovat pracovní kázeň a v němž je podnik povinen mu práci podle pracovní smlouvy přidělovat, platit mu za vykonanou práci mzdu podle mzdových předpisů, popřípadě podle kolektivních smluv, vytvářet podmínky pro úspěšné plnění jeho pracovních úkolů a dodržovat ostatní pracovní podmínky stanovené právními předpisy nebo kolektivní nebo pracovní smlouvou.

⁶⁾ Například zák. práce NDR z r. 1961 (§ 20); zákoník práce maďarský z roku 1967 (§ 22); čl. 27 zák. práce RSFSR z roku 1922, který však je zastaralý a je předmětem kritiky sovětských autorů; srovnej například N. G. Alexandrov, Trudovoje pravootnošeniye, Jurisdatt 1948, str. 230–231; F. M. Leviant, Vidy trudovo dogovera, Izd. „Jurid. literatura“, Moskva 1966, str. 11, kde autorka přináší širší a modernější pojetí pracovní smlouvy; z polské literatury srovnej zejména W. Szubert, O charakterze prawnym stosunku pracy, Państwo i prawo č. 7/1964, str. 81 a násl.; v jugoslávských státních podnicích, jejichž výrazným rysem je samospráva, jde sice o členský pracovní poměr, má však též základní obsahové prvky, které nalézáme i v ostatních pracovních poměrech; srovnej dekr. ze dne 4. dubna 1965 (základní zákon o pracovních vztazích) — Službeni list, 7. dubna 1965, č. 17, text č. 322.

Ze všech právních úprav jsou patrné určité společné obsahové prvky pracovního poměru. Jsou to:

1. Povinnost (závazek) pracovníka konat osobně práci a dodržovat pracovní kázeň;⁷⁾

2. Povinnost (závazek) podniků⁸⁾ přidělovat pracovníku dohodnutou práci, platit mu za vykonanou práci mzdu,⁹⁾ vytvářet příznivé podmínky pro úspěšné plnění pracovních úkolů, popřípadě mu umožňovat účast na řízení podniku a poskytovat podíl na dosažených hospodářských výsledcích. Tyto poslední prvky nejsou v některých pracovních poměrech výrazné a někde chybějí vůbec. Proto je nepočítáme k základním znakům pracovního poměru.

Ve všech socialistických zemích je typickým a převažujícím pracovní poměr k socialistickému podniku či jinému socialistickému subjektu. V ČSSR a SSSR může být pracovní poměr mezi občany uzavírán jen k výkonu osobních služeb;¹⁰⁾ v ostatních socialistických zemích může být pracovní poměr uzavírán i se soukromými podniky.¹¹⁾

Ve všech uvažovaných socialistických zemích je převažujícím právním základem pracovního poměru smlouva. V menší míře se zakládá pracovní poměr volbou nebo jmenováním, v československém zákoníku práce však i těmto dvěma jednostranným právním úkonům musí předcházet nebo následovat souhlasný projev vůle pracovníka (i když třeba konkludentním jednáním).¹²⁾

Podle maďarského zákoníku práce se volba nebo jmenování a jejich přijetí považuje za pracovní smlouvu. Tato tendence se projevuje i v polském právu.¹³⁾ Také pracovní právní vědecké publikace SSSR dovozují, že v sovětském právu jmenovací akty nebo volba nezakládají samy o sobě pracovní poměr a že ke vzniku pracovního poměru je třeba navíc pracovní

7) V sovětské teorii se namísto povinnosti „dodržovat pracovní kázeň“ objevuje povinnost „dodržovat pracovní řád“, což je v podstatě obdobné — vzhledem k významu, který pracovní řád tam má pro obsah pracovní kázně.

8) Podnik znamená nejen podnik jako hospodářský právní subjekt, ale i úřad, ústav, zařízení; v čs. zákoníku práce se pro tyto subjekty používá pojmu „organizace“, a to socialistická nebo jiná.

9) Podle práce; tato zásada se uplatňuje i ve mzdových předpisech a v kolektivních smlouvách.

10) Srovnej § 269 čs. zákoníku práce, čl. 4, 9 a 10 Ústavy ČSSR.

11) Srovnej např. § 7, odst. 2 zákoníku práce NDR; § 123 a § 124 prováděcího vládního nařízení k maďarskému zákoníku práce; též v Polsku — srov. E. Modliński, Národní zpráva, Actes du V. Congrès International de Droit du Travail et de la Sécurité Sociale, Lyon 1963, Sb. III, str. 1622; v ČSSR se do budoucna počítá rovněž s určitými zákonnými změnami, které by dosavadní striktní zákaz v této oblasti uvolnily.

12) Podle čl. III. zákoníku práce může pracovní poměr vzniknout jen se souhlasem občana a podniku.

13) Srov. čl. 7 kolektivní smlouvy min. lehkého průmyslu a příslušným odborovým svazem v r. 1957, kde se stanoví: „Pracovní smlouva s pracovníkem jmenovaným se navazuje od okamžiku přijetí jmenovacího dekretu.“

smlouvy;¹⁴⁾ obdobně posuzují někteří autoři i správní akty, tzv. „puťovky“, podle nichž jsou mladí specialisté po ukončení přípravy k povolání povinni nastoupit na dobu několika let na pracoviště jim určené.¹⁵⁾

Ze shora uvedeného je zřejmé, že i když pracovní poměr získal určité další prvky, i nadále si podržel svůj smluvní a závazkový charakter. *Pracovní poměr též dosud neztratil svůj tradiční obsah „závazek občana konat osobně práci pro jiný subjekt v organizační podřízenosti a závazek tohoto jiného subjektu poskytovat mu za vykonanou práci odměnu (podle práce)“.*

V dalším se budeme zabývat zkoumáním, zda a nakolik má obsah pracovního poměru v socialistické společnosti odlišný společenský základ ve srovnání s pracovním poměrem v kapitalismu.

II. SPOLEČENSKÝ PRACOVNÍ VZTAH JAKO OBSAH PRACOVNÍHO POMĚRU

A. Několik obecných pohledů na problematiku společenských vztahů

Otázkou společenských vztahů a právních vztahů se zabývala již řada autorů především jiných právních odvětví,¹⁶⁾ zejména z oboru obecné teorie státu a práva. Není cílem ani v možnostech této studie se touto problematikou podrobněji zabývat a omezíme se jen na některé poznámky.

Právní poměry se v naší obecné teorii státu a práva zpravidla považují za formu individuálních společenských vztahů upravených objektivním právem.¹⁷⁾ Z toho se obvykle dovozuje, že společenský vztah je třeba chápat jako obsah či podstatu právního vztahu a právní formu jako jev.¹⁸⁾

Jsme si vědomi toho, že jde o velmi obecnou definici, jejíž rozbor by vyžadoval podrobnější analýzu problematiky. To ovšem přesahuje možnosti naší studie, a proto

¹⁴⁾ Tak např. E. Astrachan, C. Karinskij, A. Stavceva, Rol sovětskovo trudovovo prava v planovom obezpečení narodnovo chozajstva kadrami, Gosjurisdat, Moskva 1955, str. 84; M. Leviant, cit. op., str. 186–197.

¹⁵⁾ Kombinaci „puťovky“ s pracovní smlouvou žádají například E. Astrachan, C. Karinskij, A. Stavceva, cit. op., str. 55–61; F. M. Leviant, cit. op., str. 170; jinak N. G. Alexandrov, Sovětské pracovní právo, Orbis, Praha 1952, str. 153 a 154, který vidí základ vzniku pracovního poměru mladých specialistů ve dvou správních aktech: 1. akt přidělení do práce (puťovka); 2. akt zařazení do práce (akt vydaný ředitelem podniku).

¹⁶⁾ Srov. např. J. Boguszak, K pojmosloví a metodologii práva, Právník č. 3/1967, str. 201 a násl.; V. Knapp, Předmět a systém čs. socialistického práva občanského, NČSAV, Praha 1959, str. 62 a násl.; V. Knapp, Filosofické problémy socialistického práva, Academia, 1967, str. 29 a další; F. Samalík, Právo a společnost, NČSAV, 1965, str. 230 a násl.

¹⁷⁾ Srov. J. Boguszak, K pojmosloví a metodologii teorie práva, Právník č. 3/1967, str. 206; V. Knapp, Předmět a systém československého socialistického práva občanského, NČSAV, Praha 1959, str. 62.

¹⁸⁾ Srov. J. Boguszak, cit. op., str. 201.

ponecháme stranou celou řadu velmi důležitých otázek, například problematiku ekonomických vztahů a práva, vztahu práva a společenského vědomí, otázkou monistických a dualistických koncepcí atd.

Omezíme se pouze na otázky právních vztahů a vztahů společenských a jako východisko pro řešení této otázky přijmeme ze shora uvedené definice závěr, že společenský vztah lze chápat jako obsah právního vztahu, čili že právní vztah je formou vztahu společenského.

V této souvislosti je ovšem třeba upozornit na určité terminologické obtíže spočívající v tom, že jeden vztah se nazývá společenským a druhý právním, neboť i právní vztah je vztahem společenským, tj. vztahem mezi lidmi, čili určitým druhem společenských vztahů. Používáme-li tedy pojmu společenský vztah, máme tím na mysli buď vztah právem neupravený vůbec, anebo takový, který sice právem upraven je, ale od jehož právní formy abstrahujeme, tj. pro vědecké účely si právní formu odmyslíme.¹⁹⁾

Společenský vztah v nejobecnějším pojetí představuje určité společenské pojítko mezi dvěma nebo více lidmi, jehož obsahem je určité s tímto pojítkem související chování. Podle Marxe a Engelse jsou vztahy mezi lidmi materiálními prvky lidské existence. Již základní činnost sloužící k získání prostředků k životu a zachování svého druhu vyžaduje dělbu práce, kooperaci, výměnu statků a služeb. Vztahy mezi lidmi jsou výtvozem lidské činnosti,²⁰⁾ výtvozem společenské činnosti člověka a jeho předků. Společnost se stává pro člověka přírodním prostředím, ve kterém se utvářejí potřeby a instinkty člověka, způsob, jakým jsou uspokojovány. Společenské vztahy, které se jeví člověku jako ustálený objektivní fakt, tvoří materiální podmínky lidské existence. Chování člověka je podřízeno určitým společenským normám,²¹⁾ které jsou — jak známo — také odrazem ekonomických poměrů, i když jen konečkonců.

Všechny společenské vztahy, do nichž člověk v určité době vstupuje, nemají stejnou důležitost. Základní společenské vztahy člověk navazuje při výrobním procesu, při němž mění přírodu, poznává ji a uvědomuje si svou lidskou odlišnost. Jde o výrobní vztahy neboli vztahy mezi účastníky výroby. Výrobní vztahy jsou objektivním společenským pojítkem, které spojuje společnost v integrální organismus. Výrobní vztahy určují buď přímo anebo nepřímo a vzdáleně ráz ostatních společenských vztahů. Je ostatně obecně uznávaným poznatkem, že vytváření společenských potřeb je podmíněno nejen úrovní výrobních sil, ale i výrobních vztahů, které podobu společenských potřeb podstatně ovlivňují.²²⁾

Život společnosti se však neomezuje jen na uspokojování materiálních potřeb, nýbrž lidská společnost má i potřeby politické, kulturní aj. Rozvoj výrobních sil, specializace a dělba práce vedou k osamostatnění celých úseků společenského života, které nejsou přímo spjaty s výrobou. Vzniká celá řada vztahů, v nichž se lidé neúčastní přímo výroby, ale plní vedoucí,

¹⁹⁾ Srov. V. Knapp, Filosofické problémy socialistického práva, Akademia, Praha 1967, str. 31.

²⁰⁾ Marx—Engels, Německá ideologie, Spisy 3, Praha 1958, str. 40.

²¹⁾ Srov. Z. Bauman, Sociologie, Orbis, Praha 1965, str. 82 a 83.

²²⁾ Srov. Marx, Ke kritice politické ekonomie, Praha 1958, str. 168.

organizační, a jiné funkce (např. pracovníci státního aparátu, učitelé, vědci, lékaři, soudci apod.²³⁾ Ve společnosti se vytvářejí i vztahy politické, tj. vztahy bojujících a spolupracujících skupin lidí, dále vztahy kulturní apod. Vzniká celá skupina vztahů, které se neuskutečňují v oblasti materiálního bytí společnosti (v oblasti základny), ale až v oblasti ideologické nadstavby, a proto bývají označovány jako ideologické.²⁴⁾

Společenským vztahům výrobním neboli ekonomickým, uskutečňujícím se v oblasti materiálního bytí společnosti (jejich subjektům i chování) přísluší z hlediska ontologického i gnoseologického kategorie bytí. Vstupování do ekonomických vztahů (ovšem i do jiných) je, jak již bylo shora zdůrazněno, životní nutností lidí žijících ve společnosti. To ovšem nemůže vyloučit skutečnost, že se odrážejí i ve vědomí lidí a uskutečňují se pomocí jejich vůle. Ve vědomí lidí vystupují v různých formách — jako vztahy ekonomické, politické, morální popřípadě právní²⁵⁾ apod. Tyto různé formy jsou zdrojem motivace chování v ekonomických vztazích.

Součástí vědomí každého člověka jsou jeho představy o sobě samém, o jeho místě ve společnosti. I zde jde o závislost na materiálních vztazích v první řadě. Na utváření vědomí jednotlivce se může projevit i značně silný vliv společenských skupin, k nimž jednatel patří nebo s nimiž přichází do styku. Záleží nejen na vlastnosti skupiny, k níž jednatel patří, ale i na postoji, který k ní zaujímá.

Vědomí lidí je vytvářeno v průběhu společenské praxe. Lidé poznávají svůj vztah k přírodě a své vztahy k sobě navzájem. Společenské představy o světě jsou jednak přímým odrazem současné společenské praxe, jednak i přejímáním představ a kategorií dřívějších generací. Každá fáze společenského vědomí přejímá do jisté míry výsledky předchozích fází. Nové ideje, které mají ovlivňovat chování subjektů v ekonomických vztazích, vyžadují vždy překonání určité „inerce“ hotového systému představ.²⁶⁾

Cílem objektivního práva je, aby v ekonomickém vztahu probíhalo chování určitým směrem, tj. působit na utváření vědomí jednotlivce, aby svou vůlí požadované chování uskutečňoval. Pokud požadované chování již požadovaným směrem probíhá, může takto právo již existující motivace utvrzovat. Často však objektivní právo určuje, částečně či zcela jiné chování, než které by bez právní úpravy probíhalo. Má tedy podle okolností případů již existující motivace modifikovat anebo zcela přehlušit a anulovat. Vytváří právní vztah ve vědomí subjektu a tím i případně spolupřetváří chování účastníků i v ekonomickém vztahu — tedy jeho obsahu.

Mluvíme-li o tom, že obsahem právního vztahu je vztah společenský, jde patrně tam, kde společenským vztahem je vztah ekonomický, v první řadě o tento ekonomický vztah v kategorii bytí, ale i o jeho odraz ve vědomí — jako formy ekonomické,

²³⁾ Srov. Z. Bauman, cit. op., str. 87.

²⁴⁾ Stejně V. Knapp, cit. op., str. 29.

²⁵⁾ Srov. V. Knapp, cit. op., str. 29 a 30.

²⁶⁾ Srov. Z. Bauman, cit. op., str. 137–141.

politické, morální apod. Jsou tedy tyto formy formami vzhledem k jeho ekonomickému obsahu, zároveň však i obsahem vzhledem ke své právní formě. To ovšem neznamená, že by se ostatní formy ekonomického vztahu, odrážené ve vědomí lidí, v právním vztahu rozplynuly. Mají svou relativní samostatnost a působí na chování v realitě ve vzájemném ovlivňování s formou právní. Z nich vyplývají různé motivace chování v právních vztazích.

Tam, kde právem upravovaný společenský vztah není vztahem ekonomickým, ale vztahem ideologickým, jsou obsahem právního vztahu pouze ony vztahy vytvářené ve vědomí lidí (morální, politické aj.).

Čím více se požadavky na chování stanovené právem shodují s požadavky ostatních forem (morálních, politických apod.), tím více se chování subjektů realizuje v souladu s právem. Právo ovšem vzhledem ke svému závaznému charakteru, i když je lidským výtvorem, je významným činitelem pro obsah společenských vztahů, tedy i pro obsah ekonomických vztahů. Vytváří pro chování lidí v těchto vztazích určité podmínky a meze určité „nutnosti“. Jsou to „nutnosti“, které lze sice měnit, ale jakmile jsou dány, působí.²⁷⁾ Obdobně působí i soustava řízení národního hospodářství svými institucionálními výtvyry (právní i neprávní povahy). I ona představuje pro ekonomické subjekty objektivně dané prostředí.²⁸⁾ Právní vztahy stejně jako ostatní společenské vztahy — jako vztahy lidské činnosti — se v praxi automatizují a lidé je chápou jako vnější, na jednotlivci nezávislé nutnosti.²⁹⁾

Shora uvedený rozbor by ovšem mohl vést k závěru, že lze obsah ekonomických vztahů vyvodit pouze z právní úpravy, tj. odmyslit si pouze právní formu, a předpokládané chování v právním vztahu ztotožnit s ekonomickým chováním ve vztahu společenském. To by ovšem nebyl správný postup. Právo disponuje jinými výrazovými prostředky, právními pojmy, kategoriemi apod. než ekonomie, jimiž začasné nelze vyjádřit ekonomické chování subjektů. Podmínky a meze pro ekonomické chování účastníků samy o sobě nemohou určit toto chování, které je výslednicí dalších vlivů, jak jsme shora ukázali. Určujícím činitelem pro obsah ekonomických vztahů je především ekonomické postavení subjektů a ekonomické zájmy vyplývající z tohoto postavení. Proto je nutno vycházet z ekonomického postavení subjektů, přihlížet však k tomu, že jejich chování je určováno nejen ekonomickým zájmem subjektů, ale též řadou dalších faktorů včetně působení různých forem, a to zejména práva, politiky, morálky, tradice apod. Touto cestou se chceme ubírat při zkoumání obsahu společenského pracovního vztahu, který je obsahem pracovního poměru.

²⁷⁾ Srov. R. Kocanda, Ekonomické podmínky řízení, Ekonomické studie, Výzkumný ústav národohospodářského plánování, Praha 1967, str. 34 a 35.

²⁸⁾ Srov. R. Kocanda, cit. op., str. 35.

²⁹⁾ Srov. Marx—Engels, cit. op., str. 47.

B. Některé předběžné otázky a východiska

1. Poznámky k problematice vlastnictví k výrobním prostředkům

Chceme-li charakterizovat společenský pracovní vztah ve výrobních organizacích skrývajícím se pod právní formou pracovního poměru, musíme se zaměřit především na charakter a způsob, jakým dochází ke spojení pracovníků s těmito výrobními prostředky.³⁰⁾ K tomu potřebujeme zjistit ekonomické postavení subjektů společenského pracovního vztahu zejména z hlediska vlastnictví v ekonomickém smyslu.

Právní problematika vlastnictví přitahovala odedávna zájem mnoha právních vědců. Méně je však rozpracována ekonomická problematika vlastnictví, zejména v socialistické společnosti. Naše úvaha nemůže nahradit teoretické ekonomické rozborů. Může pouze nadhodit některé problémy a vytvořit si obecné východisko pro posouzení charakteru společenského pracovního vztahu.

Vlastnictví v ekonomickém smyslu lze chápat jako „přivlastňování“ (přisvojování), a to nejen pouhé přivlastňování si přírody jedincem či společností prostřednictvím práce, ale jako jeho realizace v celém systému společenské výroby prostřednictvím celé soustavy ekonomických vztahů.³¹⁾ Tato definice v podstatě odpovídá Marxovu pojetí vlastnictví.³²⁾

Uvedené pojetí vlastnictví by nám však těžko umožnilo dát odpověď na otázku, zda ten či onen ekonomický subjekt může být považován za vlastníka v ekonomickém smyslu. K tomuto účelu musíme patrně vyjít z užšího Marxova pojetí „vlastnictví“, podle kterého jde o přivlastňování přírody uvnitř určité společenské formy a jejím prostřednictvím — tedy o poměr jednotlivce nebo kolektivu *k výrobním prostředkům jako ke svým*.³³⁾

Poměr k výrobním prostředkům „jako ke svým“ má nepochybně ten subjekt ekonomické aktivity, který realizuje jejich hodnotu užitnou i směnnou. Toto obecné východisko by mělo obstát při posuzování vlastnictví jako ekonomického vztahu mezi lidmi ve všech společenských formacích.

U socialistického státního vlastnictví se klade z hlediska ekonomického

³⁰⁾ Srov. K. Marx, Kapitál II, str. 45; podobně J. Kovářik, cit. op., str. 29–33, charakterizuje společenský pracovní vztah ve výrobě jako vztah spojení pracovní síly s výrobními prostředky...

³¹⁾ Takto Politická ekonomie, kolekt. práce, Svoboda, Praha 1966, str. 25; mezi současnými ekonomy se však v pojetí vlastnictví projevuje různost názorů.

³²⁾ Marx chápe vlastnictví jako celý souhrn společenských výrobních vztahů v jejich celku: srov. K. Marx, Předmluva ke kritice politické ekonomie, 1950, str. 9; Marx–Engels, Manifest komunistické strany, Svoboda, Praha 1946, str. 48–49; K. Marx ve svých pracích často zdůrazňoval, že přisvojování v buržoazní společnosti je v zásadě přisvojováním nadhodnoty — ovšem prostřednictvím ostatních kapitalistových aktů a vztahů, tedy přisvojování cizí nezaplacené práce nebo jejího výrobku; srov. K. Marx, B. Engels, Spisy XII, str. 641; též XIV, str. 165 a 273.

³³⁾ Srov. K. Marx, B. Engels, Spisy XII/1, str. 186–187.

základu důraz zejména na přivlastňování produkce. Výstižná je kupříkladu Engelsova charakteristika socialistického přivlastňování, jímž se v zásadě rozumí *jednak přímé společenské přivlastnění výrobků jako prostředků pro udržení a rozšíření výroby, za druhé přímé individuální присвоjování jich jako prostředků pro život a pro požitky*.³⁴⁾ Protože otázka přivlastňování produktů výroby je zásadní otázkou присвоjování výrobních prostředků vůbec, může nám být Engelsova úvaha při zkoumání naší problematiky zvláště užitečná.

Shora naznačená nejobecnější a značně zjednodušená východiska nám mohou pomoci osvětlit obsah ekonomického vztahu, tj. konkrétní chování jeho účastníků; můžeme tedy jejich pomocí dostat odpověď na otázku, zda ten či onen subjekt ekonomické aktivity je i vlastníkem v ekonomickém smyslu.

Vlastnické vztahy stejně jako ostatní vztahy společenské se neuskutečňují mimo vůli a vědomí lidí, i když lidská vůle je nutností do těchto vztahů vstupovat determinována jak již bylo shora obecně na tyto aspekty poukázáno. Tyto vztahy se odrážejí ve vědomí lidí a vystupují tam jako vztahy ekonomické (případně morální, politické, právní apod.).³⁵⁾ Odmyslíme-li si zatím právní stránku odrážející se vědomí subjektů vlastnických vztahů (v ekonomickém pojetí), nalezneme tam celou řadu motivů chování v těchto vztazích. V ekonomickém vztahu vytvořeném ve vědomí subjektů se jim vlastnictví nebude jevit jen jako realizace hodnoty užité a směnné, ale i jako jednání směřující k uspokojení jejich poznané potřeby — tj. jejich zájmu (především ekonomického) a v chování (volním) směřujícím k uspokojení tohoto zájmu. Užívání výrobních prostředků jako svých bude tedy subjekt ekonomické aktivity vždy konfrontovat i se svým zájmem a se svými možnostmi k tomuto zájmu směřovat.

Zájem ekonomického subjektu se může například týkat způsobu realizace užité a směnné hodnoty, rozsahu této realizace, zejména присвоjování produktů výroby apod. Právními předpisy, direktivami nadřízených orgánů, zásahy jiných subjektů (např. politickými opatřeními) může být subjekt vlastnictví značně omezen v možnostech užívat výrobních prostředků ve svém zájmu, a tím se v jeho vědomí může zastírat existence ekonomického vztahu vlastnictví. Nebude rozhodující, zda jde o omezení soukromoprávní či veřejnoprávní povahy. Naopak i ekonomický nevlastník se může cítit ekonomickým vlastníkem, má-li reálnou možnost užívat výrobních prostředků ve svém zájmu. To znamená, že ve vědomí ekonomických subjektů se užívání výrobních prostředků „jako svých“ bude jevit především tomu, kdo může hodnotu užitnou i směnnou svým volním jednáním realizovat co nejvíce v souladu se svým zájmem. Je tu tedy jak prvek vůle, tak prvek poznané potřeby, k jejímuž uspokojování má jednání směřovat.

³⁴⁾ Srov. B. Engels, Anti-Dühring, Svoboda, Praha 1949, str. 238 a 239.

³⁵⁾ Srov. V. Knapp, Filosofické problémy socialistického práva, str. 29 a 30.

Úmyslně ponecháváme stranou právní problematiku vlastnictví. Při ekonomickém pojetí vlastnictví není totiž důležité, na základě jaké právní formy si ekonomický subjekt určité hodnoty přisvojuje, zda je kupř. nájemcem či uživatelem výrobních prostředků či nikoliv.³⁶⁾

V kapitalistické společnosti je dokonce i společenský pracovní vztah, který se v právní sféře realizuje jako pracovní poměr, součástí kapitalistova přivlastňování.³⁷⁾

Proto se pro účely této studie nezabýváme úvahami četných autorů velmi významných děl, zabývajících se právním pojmem vlastnictví, ani pojmem subjektivního vlastnického práva,³⁸⁾ i když nelze přehlédnout, že výklad právního pojmu vlastnictví některých marxistických právních vědců, „že svými se výrobní prostředky jeví tomu, kdo jich může používat svou mocí a ve svém zájmu“³⁹⁾ zachycuje z hlediska právních vztahů obdobné momenty. I toto pojetí pro nás, může být užitečné, pokud budeme zkoumat právní problémy zespolečenštění výrobních prostředků. Chceme-li však nejprve objasnit problematiku zespolečenštění výrobních prostředků, která probíhá pod právní slupkou, musíme přijmout za své východisko nejprve ekonomický vztah, který nalezneme v reálné podobě (z hlediska kategorie bytí), a dále ekonomický vztah, který se vytváří ve vědomí subjektů ekonomického vlastnictví, v němž musíme také přihlížet i k prvkům vůle i vědomí jednání volní realizované co nejvíce v souladu se zájmem subjektu vlastnictví). Toto východisko bude mít také význam pro zkoumání účasti bezprostředních výrobců na řízení podniku i podílení se na hospodářských výsledcích, které má opět vliv na obsah ekonomických vztahů z hlediska kategorie bytí.

2. Obecně k problematice zespolečenštění výrobních prostředků

Některá obecná pojetí společenského pracovního vztahu, o nichž se pojednávalo shora, vycházejí z faktu tzv. „zespolečenštění výrobních prostředků“. V této souvislosti považujeme za nutné upozornit na to, že pojem zespolečenštění se používá mnohdy v různém významu a v různých vazbách.

Pojmu „zespolečenštění výrobních prostředků“ se především používá ve smyslu právním. Zde se jím míní především *zestátnění nebo združstevnění*

³⁶⁾ Shodně V. Knapp, Předmět a systém čs. socialistického práva občanského, str. 103 a 104.

³⁷⁾ Shodně V. Knapp, Vlastnictví v lidové demokracii, Orbis, Praha 1952, str. 36.

³⁸⁾ Za subjektivní vlastnické právo lze považovat právo užívat, používat, disponovat, držet, vindikovat, bránit se rušení atp.; srov. např. V. Knapp, Vlastnictví v lidové demokracii, str. 66.

³⁹⁾ Srov. A. V. Venědiktov, Státní socialistické vlastnictví, Orbis, Praha 1950, str. 18–25; V. Knapp, Vlastnictví v lidové demokracii, str. 55 a str. 145 a další, kde se v podstatě ztotožňuje s pojetím Venědiktova; obdobně V. Knapp, Předmět a metoda socialistického práva občanského, NČSAV, Praha 1959, str. 105; jinak Bratus, S. P. G. č. 4/1949.

výrobních prostředků, subjektem jejichž vlastnictví není jednotlivec, ale socialistický společenský subjekt, tj. stát, popřípadě jiný socialistický společenský útvar. V tomto smyslu se též používá pojmu „společenské vlastnictví výrobních prostředků“. Pokud se ovšem z tohoto pojmu dále vyvozuje, že v ekonomickém smyslu znamená zespolečenštění výrobních prostředků jejich přivlastňování celou společností, vznikají pochybnosti o tomto pojetí, a je proto nutno se u této problematiky blíže pozastavit.

Pojem zespolečenštění *v ekonomickém smyslu* se používá též v několika významech a spojeních. Nejčastěji se mluví o *zespolečenštění výrobních prostředků*, někdy o *zespolečenštění práce*, popřípadě o *bezprostředně společenském charakteru práce*.

Pokud pod pojmem „zespolečenštění práce“ chápeme společenský charakter organizace práce, je třeba si uvědomit, že jde sice o předpoklad zespolečenštění výrobních prostředků, zároveň však že jde o rys, který je příznačný pro každou ekonomicky rozvinutou společnost (socialistickou i kapitalistickou). Mluvíme-li však o zespolečenštění výrobních prostředků nebo o bezprostředně společenské práci, mělo by jít o rub a líc téže mince. K jejich vyjasnění je třeba poněkud obsírnější úvahy.

V socialistické ekonomické a pod jejím vlivem i v právní teorii se v minulosti vycházelo se stanoviska, že zespolečenštění výrobních prostředků znamená jejich zestátnění (vyvlastnění). K tomuto zjednodušenému pojetí přispěla podstatně Stalinova definice předmětu politické ekonomie. Stalin za výrobní ekonomické vztahy považoval formy vlastnictví výrobních prostředků, z toho vyplývající postavení různých sociálních skupin ve výrobě a jejich vzájemný vztah a na nich plně závislé formy rozdělování výrobků.⁴⁰⁾ Pod vlivem této definice se dedukovaly ekonomické vztahy z forem vlastnictví. V důsledku toho vznikala představa, že stačí změnit kapitalistický podnik v podnik socialistický a automaticky vznikají socialistické ekonomické vztahy.⁴¹⁾ Státní socialistické vlastnictví (ve smyslu právním vlastnictví státu) se chápalo jako присвоивání výrobních prostředků pracujícím lidem⁴²⁾ nebo veškerým lidem.⁴³⁾

Svádění pozornosti především k formám vlastnictví pak vedlo k dalším závěrům, že zestátnění výrobních prostředků znamená automaticky jejich přivlastňování společností.

Uvedené závěry se pak velmi výrazně uplatňují v pracovně právní teorii při zkoumání pracovního poměru. Se změnou právní formy vlastnictví se spojuje změna povahy pracovní síly, neboť jsou-li bezprostřední výrobci vlastníky výrobních prostředků, pak nemohou svou pracovní sílu mezi sebou směňovat či prodávat. Logickým důsledkem tohoto východiska je pak závěr, že občan je v ekonomickém vztahu ke společnosti, pracuje pro

⁴⁰⁾ Srov. J. V. Stalin, Ekonomické problémy socialismu v SSSR, Praha 1953, str. 70.

⁴¹⁾ R. Kocanda, cit. op., str. 41, kde se poukazuje na nesprávnost těchto východisek a závěrů.

⁴²⁾ Srov. V. Knapp, Vlastnictví v lidové demokracii, str. 18.

⁴³⁾ Srov. např. § 63 čs. hospodářského zákoníku č. 109/1964.

ni a tím pro sebe a ona mu poskytuje podíl na společenském produktu,⁴⁴⁾ a práce se tedy stává bezprostředně společenskou.

Uvedená východiska a závěry a o ně se opírající pojetí pracovního poměru vycházelo z představy, že se zespolečenštěním výrobních prostředků uskutečnily již Marxovy ideje o sdružení svobodných lidí, kteří pracují se společnými výrobními prostředky a plánovitě vynakládají své individuální pracovní síly jako jednu společenskou pracovní sílu. Celkový výrobek sdružení svobodných lidí má být společenským produktem, z něhož část slouží opět jako výrobní prostředky (zůstává společenskou), část je spotřebována členy jako životní prostředky, které se mezi ně budou rozdělovat.⁴⁵⁾

S těmito závěry je však v rozporu tradiční obsah pracovního poměru, k němuž jsme dospěli na základě rozboru právních úprav. Jsou s nimi v rozporu i představy pracovního poměru ve vědomí lidí, které vzhledem k principu „odměňování podle práce“ pracovní poměr odrážejí jako směnu plnění na základě zásady „do, ut des“. Podrobnějším rozбором ekonomického postavení subjektů pracovního poměru se budeme souborně zabývat níže, na tomto místě chceme věnovat pozornost některým všeobecným úvahám a poznámkám výchozím. Mohou nám k tomu posloužit i některé další Marxovy úvahy, které ve shora naznačených závěrech nebyly brány v úvahu.

Marx upozorňoval, že zespolečenštění výrobních prostředků je dlouhodobým procesem a v prvních fázích vývoje znamená v představách lidí pouze požadavek za formální rovnost občanů, tj. především rovnost práce a rovnost mezd.⁴⁶⁾ Podle Marxe však i *rovnost mezd*... proměňuje jen vztah nynějšího dělníka k jeho práci ve vztahu *všech lidí k práci*. Společnost je pak chápána jako abstraktní kapitalista.⁴⁷⁾ V tomto stádiu vývoje „společenství je společenství *práce* a rovnost *mzdy*, kterou vyplácí společný kapitál, *společenství* jako všeobecný kapitalista“.

V současné fázi vývoje je společnost (společenství) tedy chápáno ještě jako abstraktní, všeobecný kapitalista, je ještě fixováno vůči individuu jako *abstrakce*. Uzanou všeobecnost a moc tohoto společenství tvoří pak „společenský kapitál“. Je to ještě vůči člověku odcizená síla zvěcnělých mezilidských vztahů. Zůstává oddělení práce i kapitálu, i když obě tyto síly jsou v důsledku vyvlastnění výrobních prostředků podstatně změněny a mění se v jistém směru i jejich obsah.⁴⁸⁾

Jde o to, že i ve společnosti, která odstranila soukromý kapitál a vykořisťovatelské třídy, trvá nadále stav, kdy stupeň vývoje člověka i společensko-ekonomických vztahů ještě nepřekročil existenci *dělbý práce*,

⁴⁴⁾ Srov. např. J. Chyský, K otázce jednotné právní úpravy pracovního poměru, Právník, roč. 1963, str. 2 a 3.

⁴⁵⁾ Srov. K. Marx, Kapitál I, str. 96.

⁴⁶⁾ Srov. V. I. Lenin, Stát a revoluce, Svoboda, Praha 1949, str. 93 a násl.

⁴⁷⁾ Marx, Kapitál I, str. 73.

⁴⁸⁾ Srov. S. Stuna, J. Bystřina, Právní postavení podniků a otázky společenského vlastnictví, Právník č. 3/1968, str. 211.

abstraktní práce a hodnotových vztahů. Je to důsledek skutečnosti, že lidé musí respektovat vztahy, které vznikají mimo jejich vůli a chtění jako vládnoucí síla.⁴⁹⁾

Socialistická *společnost* má tedy dosud celkovou strukturu zprostředkovanou úhrnným pohybem *společenského kapitálu*, a není tedy jen souhrnem lidí; „společenské“ hledisko, „společenský“ zájem a potřeba nemohou být proto ztotožňovány jednoduše se společným hlediskem členů společnosti, ale s jejich zájmy a potřebami podřízenými společnému kapitálu a jeho pohybu.⁵⁰⁾

Marx s touto fází vývoje počítal. Podle něj soukromost a soukromé vlastnictví lze vymýtit teprve tehdy, až se budou jednotlivci všestranně vyvíjet, až účelem člověka přestane být výroba a práce jako vnější nutnost, ale bude všestranný rozvoj člověka.⁵¹⁾ Pozitivní zrušení soukromého vlastnictví znamená podle Marxe zrušení totality jeho společenských důsledků. To předpokládá přechod od abstraktního společenského vlastnictví, jež — zejména ve formě státního vlastnictví — existuje v prvním stadiu socialismu a jež je v podstatě jen „všeobecným soukromým vlastnictvím“ (jeho zevšeobecněním na celou společnost, chápanou jako abstraktní kapitalista), k opravdu lidskému a společenskému vlastnictví.⁵²⁾

Zespolečenštění výrobních prostředků nelze tedy ztotožnit jen se zestátněním výrobních prostředků. Nezbytným předpokladem je vytvoření podmínek pro všestranný rozvoj všech lidí, pro jejich seberealizaci. To znamená zejména, že práce je zbavena soukromosti a třídnosti, že pracovní proces si nepodřizuje lidi a neomezuje jejich rozvoj, že neexistuje ani ekonomické donucení, ale práce se skutečně stává skutečnou lidskou potřebou. Zespolečenštění výrobních prostředků a bezprostřední společenskost práce tedy znamená humanizaci. Rozvoj jednotlivce vyžaduje rozvoj humanistické vzájemnosti a nikoli jeho podřízení potřebám výroby a společnosti.⁵³⁾

3. Zespolečenštění výrobních prostředků v současných podmínkách

Zestátnění výrobních prostředků je jedním ze základních a velmi důležitých předpokladů zespolečenštění výrobních prostředků v ekonomickém smyslu, i když ne jediným. Druhým důležitým předpokladem je zejména odstranění vykořisťování, k němuž v zásadě došlo, i když ani v současných podmínkách vývoje nemůže socialistický stát účinně zamezit tomu,

⁴⁹⁾ Srov. Z. Mlynář, Některé problémy charakteru politiky a státu v socialistické společnosti, Právník č. 10/67, str. 929 a 930.

⁵⁰⁾ Srov. Z. Mlynář, cit. op., str. 903.

⁵¹⁾ Srov. K. Marx, Grundrisse der Kritik den politischen Ökonomie, Berlin 1953, str. 387.

⁵²⁾ K. Marx, Ekonomicko-filosofické rukopisy z r. 1844, Praha 1961, str. 74.

⁵³⁾ Srov. Politická ekonomie z r. 1966, str. 49 a 50.

aby určité pracovní kolektivy pracovníků neměly výhodnější pracovní podmínky než jiné anebo na úkor jiných, které se více přičinují.

Přestože v socialistických podmínkách dva základní a velmi významné předpoklady pro zespolečnění výrobních prostředků byly splněny, existuje řada předpokladů dalších, které na své splnění teprve čekají. Nejsou dosud odstraněny zejména:

a) nedostatečné rozvinutí materiálně technické základny a s ní související podřízenost člověka technickým stránkám výroby;

b) dělba práce a s ní související rozdíly a rozpory v zájmech pracovních kolektivů i jednotlivců;

c) nedostatek produktů výroby a s ním související ekonomické donucení k práci.

a) Vytvoření podmínek pro všestranný rozvoj člověka vyžaduje i změnu způsobu výroby, tj. jak výrobních sil, tak i výrobních vztahů. Materiální technická základna socialismu se dnes zásadně neliší od kapitalistické. Přes celospolečenské sjednocení výrobních sil zůstává jejich charakter v celé řadě aspektů zachován tak, jak se vyskytuje i v kapitalistické společnosti. Zatím zůstává práce ve značné a podstatné míře hlavním zdrojem společenského bohatství. I v tom je překážka k tomu, aby se práce stala prostředkem všestranného rozvoje individua, neboť nutí pracovníky přizpůsobit se předmětným momentům výroby relativně po dlouhou dobu. Značný podíl prací je netváří povahy.⁵⁴⁾ Důsledkem těchto potřeb výroby je odcizení člověka v oblasti technické i v oblasti společenských vztahů.

Práce je nadále sférou podrobenou donucující síle vnější nutnosti, z níž se člověk dosud neosvobodil. Je tedy dosud v područí přírodné a společenskoekonomicky určené práce. I výsledky práce jsou dosud velmi silně a do značné míry jednoznačně určeny vlivem především výroby samé. O utváření potřeb člověka dosud rozhoduje výroba, nikoliv potřeby samy. Člověk je výrobou používán jako osobní součást výrobních sil a zároveň jako nástroj systému výrobních vztahů.⁵⁵⁾

b) Přizpůsobením potřebám výroby je i *existující dělba práce*. Pokud je materiálně technická základna nedostatečně rozvinutá, je nutné i produkce společenské výroby nedostatečná a neumožňuje uspokojovat veškeré potřeby všech členů společnosti. Práce a obstarávání důležitých životních potřeb lidí zabere relativně velký čas většiny členů společnosti.⁵⁶⁾ Dělba práce je jednou ze základních příčin rozdělení společnosti na různé zájmové sociální skupiny i ve společnosti, kde byly výrobní prostředky zestátněny.

Omezující vliv dělby práce se projevuje v tom, že jí je brzděn rozvoj jednotlivců v zájmu jiných členů společnosti. Čili plný rozvoj jednotlivce je protikladem rozvoje ostatních občanů. I to působí k odcizení v oblasti společenských vztahů.

Stabilní začlenění do jednotlivých profesí se projevuje výraznějšími projevy individualních či kolektivních zájmů. Dělba práce na práci hmotnou a duševní, řídicí a výkonnou přináší podobné důsledky. Tak dělba práce vyvolává diferenciaci zájmů jednotlivců a jejich skupin. Protože pólový model třídní struktury byl odstraněn, nevznikají tzv. pólové (antagonistické) třídní konflikty.⁵⁷⁾ Nicméně zájmové konflikty mezi určitými skupinami mohou nabýt značné ostrosti.

⁵⁴⁾ Srov. Politická ekonomie z roku 1966, str. 46.

⁵⁵⁾ Srov. Politická ekonomie z roku 1966, str. 34 a 35.

⁵⁶⁾ Engels v díle Anti-Dühring, str. 240, spojuje dokonce s dělbou práce vznik tříd — vedle třídy bezprostředních výrobců vidí třídu osvobozenou od přímé produktivní práce, obstarávající společné záležitosti i řízení práce, státní záležitosti, soudnictví, vědu, umění apod.

⁵⁷⁾ Srov. Z. Bauman, cit. op., str. 119.

Dělba práce, která ostatně přispívá k zachování existující struktury, klade zatím nepřekonatelnou mez procesu zespolenštění, tj. vnáší překážky zespolenštění do vzájemných vztahů jednotlivců, které se v procesu reprodukce stále obnovují. Je příznakem zbytků třídnosti.

c) Přizpůsobením potřebám výroby je i ekonomické postavení jednotlivce ve výrobě z hlediska jeho ekonomických zájmů. V současné etapě vývoje je podstatným znakem ekonomického postavení jednotlivce ve výrobě *ekonomické donucení k práci*, jehož jádrem je spjatost odměny se spotřebou. Hlavním ekonomickým zájmem je přirozeně takové místo a taková práce, za kterou lze získat prostředky umožňující co nejlepší rozvoj individuální životní úrovně. Tím nechceme vyloučit existenci i dalších zájmů. Není však zpravidla cílem pracovní činnost sama, ale jiný cíl, k němuž je práce prostředkem. Tím ovšem práce si zachovává určitou míru *soukromosti*. Nejde o přežitky minulosti, ani o amorálnost, ale o důsledek objektivních materiálních podmínek lidské existence.⁵⁸⁾

Ve vědomí bezprostředního výrobce se vynakládání pracovní síly jeví především jako práce pro něho samého (a jeho rodinu) a teprve v druhé řadě jako práce pro pracovní kolektiv.⁵⁹⁾ Nejméně se v těchto představách práce jeví jako práce pro společnost. Abstrahujeme zde od některých prací, například od práce tvůrčích pracovníků (ve vědě, umění apod., kde ekonomický zájem je často odsunut zájmem o práci samu a o seberealizaci touto prací).

Přizpůsobením potřebám výroby je i nutnost uplatňovat *odměňování podle práce*. Socialistické vlastnictví výrobních prostředků zabezpečuje jen v podstatě rovné postavení lidí, určitá nerovnost mezi lidmi však zůstává. Již zmíněná dělba práce je příčinou nerovnosti. Nerovnost vyplývá i z odměňování podle práce, neboť všichni občané nemají stejné schopnosti, stejně velkou rodinu apod. Tyto různé nerovnosti podněcují u lidí hmotné zájmy a vyvolávají mezi nimi různé rozpory.

Intenzivní hmotné zájmy jednotlivců a jejich skupin vyplývající z objektivních ekonomických podmínek neumožnily realizovat bezprostřední společenskost práce. Dílčí práce totiž není — ekonomicky — jen částí společenské práce, ale má zároveň svůj *soukromý* zájmový obsah. Je konána jednotlivcem zpravidla v parametrech odpovídajících dílčí práci jako částka společenské práce jen tehdy a do té míry, pokud to je v „soukromém“ osobním zájmu pracovníka.⁶⁰⁾

Z toho vyplývá, že zespolenštění výrobních prostředků a zespolenštění práce je v naší etapě vývoje ještě značně nedokonalé a bylo v minulosti nejen nesprávně pochopeno, ale také v praxi jeho plně uskutečnění brzděno a nedostatek některých objektivních předpokladů zmnožován ještě dalšími nedostatky.

V centralistické administrativní soustavě řízení národního hospodářství se práce sice jeví jako bezprostředně společenská. Práce je v podnicích vynakládána jako předem určený díl celkové společenské práce; nespotřebovaný produkt připadá státu, jeho rozdělování je věcí nadpodnikových a centrálních orgánů; rizika ekonomické činnosti nese stát.⁶¹⁾ Ovšem tento stav působí v určitých směrech spíše proti postupnému zespolenšťování. Posiluje organizačně administrativní podřízenost a nadřízenost, nesprávná kádrová politika mnohdy znemožňuje používání lidských schopností a iniciativy apod. Nedoceňuje se dostatečně význam společenských zájmových skupin, které mohou pomáhat procesu zespolenšťování, pro jejich činnost není dostatečný prostor a jejich činnost může být často jen formální. To platí zejména o tzv. demokracii na pracovištích. Československý vývoj v minulosti může tyto zkušenosti potvrdit, a proto se hledají cesty ke zdokonalení systému řízení národního hospodářství, který by více využíval hodnotových kategorií a zároveň umožňoval i faktický rozvoj demokratických forem účasti pracujících na řízení.

⁵⁸⁾ Srov. R. Kocanda, cit. op., str. 112, 113 a 115.

⁵⁹⁾ Srov. S. Sládková, Člověk a jeho zájmy, Stud. materiál k problematice utváření socialistického vztahu k práci, ÚRO 1967, str. 96 a 97.

⁶⁰⁾ Srov. R. Kocanda, cit. op., str. 172.

⁶¹⁾ Srov. R. Kocanda, cit. op., str. 169.

Ze shora uvedených rozborů lze vyvodit závěr, že z hlediska dalšího procesu zespolenšřování výrobních prostředků i práce a zdokonalování tohoto procesu je centralistický systém administrativního řízení národního hospodářství neadekvátním pro docilení dalšího rozvoje ekonomiky a společnosti a nedostatečnost zespolenšřování se jeho působením zesiluje.

C. EKONOMICKÉ POSTAVENÍ SUBJEKTŮ SPOLEČENSKÉHO PRACOVNÍHO VZTAHU A JEHO POVAHA

1. Ve výrobě

Společenský pracovní vztah ve výrobě, který je obsahem pracovního poměru, chápeme jako vztah, jehož prostřednictvím se umožňuje spojení pracovní síly s výrobními prostředky za účelem uskutečnění pracovního procesu.⁶²⁾ Bližší charakteristika tohoto vztahu vyžaduje několik poznámek k otázce subjektů a obsahu tohoto ekonomického vztahu.

Rozbor v předchozích partiích nám ukázal, že společnost není vlastníkem výrobních prostředků a že přisuzování jí této úlohy je abstrakcí a že i společenské vlastnictví si v určité etapě vývoje socialistické společnosti podržuje určité rysy soukromosti. Společnost označovaná jako „souhrnný výrobce“ není jedním ekonomickým subjektem. Výrobu souhrnně provádí členitý výrobní organismus složený z konkrétních výrobně a územně diferencovaných jednotek.⁶³⁾

Výrobně hospodářské jednotky užívají přímo výrobních prostředků, realizují tedy jejich hodnotu užitnou. Částečně realizují i jejich hodnotu směnnou. Pokud jde o produkty výroby, část jich v podstatě spotřebovávají k udržení a rozšíření výroby a část si jich přivlastňuje stát (jako orgány k účelům dalšího rozdělování). Výrobně hospodářské jednotky také vstupují do různých ekonomických vztahů jak se svými organizačními složkami, tak s jednotlivými bezprostředními výrobci, a konečně i do celé řady vnějších ekonomických vztahů, např. k jiným výrobně ekonomickým jednotkám, k nadřízeným orgánům apod. Členové výrobně ekonomické jednotky mají i určité společenské ekonomické zájmy — často značně intenzívní.

V centralistické administrativní soustavě řízení národního hospodářství jsou výrobně hospodářské jednotky ve svém užívání a realizaci hodnoty výrobních prostředků značně omezeny. Zbytek produktů výroby nespotřebovaných k udržení a rozšíření výroby si přisvojuje stát. V soustavě řízení národního hospodářství, v níž se více a účinněji využívá hodnotových kategorií, jsou výrobně ekonomické jednotky ve způsobu svého ekonomického chování omezeny méně a mohou si přisvojovat i část produktů výroby nespotřebovaných k udržení a rozšíření produkce. V obou přípa-

⁶²⁾ Obdobně J. Kovářik, Podstata pracovního práva a pracovního poměru v ČSSR, Práce, Praha 1964, str. 39.

⁶³⁾ Srov. R. Kocanda, cit. op., str. 97.

dech je postavení výrobně ekonomické jednotky postavením ekonomického vlastníka výrobních prostředků. Též stát přivlastňující si část produkce má postavení ekonomického vlastníka — finanční povahy.

Bezprostřední výrobci rovněž užívají zespolečenštěných výrobních prostředků — realizují jejich užitnou hodnotu. Nepřivlastňují si však přímo produkty výroby pro svou spotřebu. Proto bezprostřední výrobci nejsou ekonomickými vlastníky výrobních prostředků a spojení s nimi vyžaduje vytváření dalších ekonomických vztahů, a to právě společenských pracovních vztahů. Charakter těchto vztahů je závislý na formě společenské výroby.

Obecnou formou společenské výroby je i za socialismu zbožní výroba. Příčinami podmiňujícími existenci socialistické ekonomiky jako zvláštní formy zbožní výroby jsou v podstatě zbytky třídnosti a soukromosti obsažené v socialistické ekonomice jako podstatné určení jejích vnitřních rozporů.⁶⁴⁾

Lidská vzájemnost se neuskutečňuje jen smyslově bezprostředním stykem lidí. Lidé se stýkají také tak, že kladou mezi sebe a svá díla své výtvoř. Lidská družnost je pak *předmětně zprostředkována*. Mezi věcným zprostředkováním vzájemných vztahů mezi lidmi zaujímá zvláštní místo vytváření prostředků styků mezi lidmi, dané vyměnou činností, jež je důsledkem dosavadní dělby práce.⁶⁵⁾

Výroba a spotřeba se nemohou uskutečňovat jako jeden akt. Mezi výrobce a výrobek vstupuje rozdělování, které představuje jednak společensky podmíněné zcizení výrobků výrobcí, jednak společensky podmíněné přivlastňování jiného výrobku. Toto přivlastňování uskutečněné *rozdělováním* je samo produktem výroby, jak pokud jde o předmět rozdělování, tak i o *jeho formu*.⁶⁶⁾ Spotřeba je zprostředkována i *směnou*, která má rovněž charakter společensko-výrobního vztahu determinovaného i stabilní dělbou práce, představující připoutání jedince k určité výrobní činnosti, takže činnost jedinců se od sebe navzájem liší. Taková *výrobní odloučenost výrobců je současně provázena jejich všestrannou věcnou závislostí a vytváří nezbytnost směnných vztahů*. Ve směně se rovněž uskutečňuje jak zcizování, tak i přivlastňování.

Rozdělování obsažené ve výrobě je jednak rozdělování výrobních prostředků, jednak *rozdělování pracovní síly* mezi různé druhy výroby. Směna obsažená ve výrobě je též *směnou činností a schopností*, což tvoří podstatu výroby.⁶⁷⁾

K uskutečnění reprodukce výroby se musí *obnovovat výrobní podmínky*, a to jak hmotné, tak *lidské*. Reprodukce výroby je *současně* reprodukcí výrobních prostředků a reprodukcí pracovní síly. Spojení pracov-

⁶⁴⁾ Srov. Politická ekonomie, cit. op., str. 48 a 51.

⁶⁵⁾ Srov. Politická ekonomie, cit. op., str. 50.

⁶⁶⁾ Srov. Politická ekonomie, cit. op., str. 23.

⁶⁷⁾ Srov. Politická ekonomie, cit. op., str. 24.

ních sil s výrobními prostředky je jedním ze základních předpokladů reprodukčního procesu a zároveň charakterizuje způsob výroby.⁶⁸⁾

Pracovní síla, souhrn fyzických a duševních schopností, jimiž disponuje organismus živá osobnost člověka, a které člověk uvádí v činnost kdykoliv (vyrábí užité hodnoty),⁶⁹⁾ je pro jejího vlastníka (míněno v ekonomickém smyslu) sama hodnotou užitou. Není-li její vlastník zároveň vlastníkem výrobních prostředků, musí hodnotu pracovní síly jako jejího vlastníka realizovat směnou.

Práce nepozbyla formy abstraktní práce. Společenský charakter práce se projevuje při porovnávání jednoho zboží s druhým, a to tak, že se konkrétní druhy práce převádějí na práci abstraktní, která vytváří hodnotu zboží. Zbožní výroba vytváří platformu pro řešení rozporu mezi soukromou a společenskou prací tím, že společenskost dílčí soukromé práce je prověřována její abstraktností, její realizací jako hodnoty.

Vzniká pochybnost, zda zůstává vztahem v podstatě směnným i společenský pracovní vztah, který je podstatou pracovního poměru, v němž se pracovníci účastní na řízení a podílejí se na hospodářských výsledcích organizace, popřípadě vztah v hospodářských jednotkách řízených samosprávou. Takovýto vztah z hlediska právního pojetí vlastnictví se jeví do jisté míry jako vztah spoluvlastický, neboť bezprostřední výrobce v podstatě užívá výrobních prostředků i více či méně svou mocí a ve svém zájmu. Tím, že zasahuje do řízení, přizpůsobuje zájem, v němž se užívá výrobních prostředků, i (více či méně) svému zájmu.

Postavení jednotlivců ve výrobně hospodářské jednotce z hlediska možnosti užívat výrobních prostředků co nejvíce ve svém zájmu je v důsledku nutné dělby práce velmi různé. Ty skupiny lidí, které plní vedoucí a organizátorské funkce, mají relativně více možností přizpůsobit užívání výrobních prostředků svému zájmu než ostatní. Ovlivňování jejich vůle vůlí bezprostředních výrobců (je-li účast na řízení reálně uplatňována) sbližuje ekonomický zájem, v němž je práce konána s ekonomickým zájmem zaměstnávajícího subjektu. Stejný význam má i účast na hospodářských výsledcích, což má navíc význam i v tom, že se rozšiřuje i podíl přivlastňování bezprostředních výrobků, produktů výroby, byť přivlastňování zatím stále nepřímého. Ve vědomí se však toto přisvojování může jevit jako přisvojování přímé.

Nelze-li, jak bylo ukázáno vpředu, zabezpečit zespolečnění výrobních prostředků (v ekonomickém smyslu) jen aktem zestátnění, pak je nutno rozvíjet různé formy, jak zájem bezprostředních výrobců sjednocovat a sbližovat se zájmem výrobního kolektivu a koneckonců i společnosti. V rámci výrobně hospodářských jednotek lze sjednocování zájmů individuálních i kolektivních se zájmy společnosti docilovat jen prostřednictvím zájmových skupin pracovních kolektivů a účastí těchto skupin na řízení. Tak lze odstraňovat rozdíly vyplývající především z dělby práce.

⁶⁸⁾ Srov. Politická ekonomie, cit. op., str. 61.

⁶⁹⁾ Marx, Kapitál I, SNPL, Praha 1953, str. 186.

Nejefektivnější formou se z hlediska těchto požadavků jeví řízení výrobně hospodářských jednotek samosprávou, volenou celými pracovními kolektivy. Tato forma nejlépe odpovídá postavení pracovníků jako společenských vlastníků výrobních prostředků. Jde-li rozhodování o všech otázkách výroby z rukou celého kolektivu a účastní-li se tento kolektiv na hospodářských výsledcích, lze dosáhnout co nejvyšší zájem kolektivu o všechny stránky růstu společenské produktivity práce. Společenské vlastnictví ztrácí svou účinnost tím více, čím více zprostředkujících vztahů je mezi bezprostředními výrobci a orgánem, který plní podnikatelskou funkci. Tendence rozvoje účasti pracujících na řízení směřují postupně k formám samosprávy — chápáno z hlediska dlouhodobých perspektiv — při zachování určitých účinných forem státního řízení, zejména pomocí ekonomických nástrojů.

Samospráva je typickou a všeobecnou formou řízení podniků v Jugoslávii. Určitý typ samosprávy existuje i v Polsku. Také v Rumunsku se uvažuje o zavádění určitých forem samosprávy v podnicích.

Není ovšem cílem této studie hodnotit, zda a do jaké míry je samospráva uplatňována skutečně efektivně a nakolik tomu stojí v cestě různá státem či jinými orgány daná omezení.⁷⁰⁾ Je samozřejmé, že pozitivní účinek na sjednocování zájmů a na rozvoj vztahů může mít samospráva jen tehdy, když je svobodně volena pracovními kolektivy a když má dostatečný prostor pro své rozhodování. V samosprávných jednotkách se z hlediska právního jeví postavení bezprostředních výrobců jako členství v pracovním sdružení ke společnému účelu.

Nicméně při dosavadní úrovni rozvoje ekonomiky a společnosti zůstává (a musí zůstat zachován) princip rozdělování podle práce, neboť přímé vlastňování bezprostředních výrobců je zatím vyloučeno.

Dospíváme k závěru, že společenský pracovní vztah ve výrobě je i v socialistické společnosti v současné etapě vývoje vztahem užívání pracovní síly bezprostředního výrobce jiným subjektem za ekvivalent. Jde v podstatě *vzhledem k dělbě práce, abstraktnosti práce a hodnotovým vztahům i ke zprostředkující úloze společenského kapitálu* o vztah směnný, který patří mezi vztahy výrobní. Má však zároveň určité zvláštní rysy, které spočívají ve zvláštní povaze pracovní síly, jíž se budeme podrobněji zabývat níže.

2. V nevýrobní oblasti

Jestliže jsme si společenský pracovní vztah vymezili jako *vztah spojení vlastníka pracovní síly s vlastníkem výrobních prostředků, v němž dochází ke směně pracovní síly za ekvivalent*, získali jsme pouze charakteristiku společenského pracovního vztahu ve výrobě. Společenské pracovní vztahy se však vytvářejí i ve sféře nevýrobní.

Důsledkem rozvoje výrobních sil, specializace a dělby práce je vytváření dalších úseků společenského života, kam patří například státní orgány, věda, kultura, zdravotnictví apod. I zde dochází k užitečnému vynakládání

⁷⁰⁾ V minulosti se ukázalo například u nás, že jednotná zemědělská družstva, která jsou řízena samosprávou, měla v centralistické administrativní soustavě řízení v podstatě stejně malou autonomii jako národní podniky. Byl jim shora určován plán osevu, rozsah výroby a často i osoba předsedy.

pracovní síly za ekvivalent. Některé z těchto vydělených úseků různých činností se zahrnují do oblasti služeb, např. opravářství, doprava, spoje, bydlení, cestovní ruch, rekreace, zdravotní služby, školství, kultura, sport, společné stravování apod. *Ve sféře oběhu v oblasti směny* se totiž ve vyspělých společnostech vyskytuje nejen zboží ve formě hmotných výrobků, ale i určité činnosti, které jsou společenskými užitečnými efekty lidské práce, konzumované v oblasti konečné spotřeby, které se běžně označují za služby. Jde jednak o služby věcné, jednak o služby osobní. Věcné služby představují určitou část společenské práce, kterou společnost vyděluje pro obnovení hmotného bohatství. Výsledný efekt osobních služeb není zachycen ve hmotném výrobku, ale je přímo konzumován člověkem, jednotlivcem či kolektivem.⁷¹⁾

Služby představují též užitečné působení věci nebo pracovní síly na vytváření užité, popř. směnné hodnoty jiné pracovní síly, a ve svém cíli rozvoj společenské pracovní síly – rozvoji člověka. Ovšem tím není funkce služeb vyčerpána. Výsledkem práce učitele nebo vědce není materiální užitná hodnota, ale poskytování informací, na jejichž základě se práce těch, kteří materiální statky vyrábějí, stává účinnější. Stejně účinky má i práce lékaře, který udržuje pracovní sílu člověka, nebo práce v řídicích orgánech společnosti, které vhodným zajišťováním kooperace i dělby práce, rozhodováním o zaměření výroby a využití zdrojů podstatně ovlivňují vztah mezi množstvím vynaložené práce a jejím výsledkem užitným efektem pro společnost.⁷²⁾

Tím nechceme ovšem popřít hlubší smysl určitých pracovních činností. Lékař nejen že ošetřuje pracovní sílu člověka, ale též člověka samého. Práce umělce má hluboký smysl pro činnost lidí, i když nijak neovlivní množství vyrobených užitných hodnot.⁷³⁾

Pro účely této studie není třeba specifikovat, které služby a do jaké míry lze zahrnout do sféry přímé výroby a které do sféry spotřeby. Všeobecně lze ovšem uvést, že v těch jednotkách, kde se provádějí věcné služby, je společenský pracovní vztah obdobný jako ve výrobě.

Tam, kde se provádějí služby osobní, nemůže být chování v tomto vztahu ovlivňováno podílením se na hospodářských výsledcích, také účast na řízení má v podstatě omezenější okruh působnosti. I když zde nejde o spojení pracovní síly s výrobními prostředky, jde o spojení mezi vlastníkem pracovní síly a vlastníkem ekvivalentu. I zde jde o *společenský pracovní vztah* nejen ve vědomí lidí, ale i v podstatě, a to vztah *užívání pracovní síly jednoho subjektu druhým subjektem za ekvivalent, tedy o vztah v podstatě směnný* (ekonomický), který má podobně jako společenský pracovní vztah ve výrobě další charakteristické rysy vyplývající ze zvláštní povahy pracovní síly.

⁷¹⁾ Srov. Politická ekonomie z roku 1966, str. 242 a 243.

⁷²⁾ Srov. Politická ekonomie z roku 1966, str. 64.

⁷³⁾ Srov. Politická ekonomie z roku 1966, str. 64.

Pokud zůstává i v socialistické ekonomice *obecnou formou* výroby zboží výroba, je společenskost dílčí práce prověřována její abstraktností, její realizací jako hodnoty. To znamená, že za existence zboží výrobních vztahů si pracovní síla zachovává zboží povahu a její užitečné působení (výsledky práce) lze alespoň do jisté míry prověřovat trhem. To je ovšem otázka podstatně složitější, již se zde zabývat podrobněji nemůžeme. Chceme pouze upozornit na dva aspekty této problematiky:

- Tam, kde se užitečné působení pracovní síly nematerializuje ve zboží, nelze výsledky práce prověřovat trhem a hodnota užitečného působení pracovní síly se zjišťuje obtížněji. To má vliv na určitou diferenciaci v obsahu pracovního poměru mezi hospodářským sektorem a nevýrobní sférou, zejména pokud jde o účast na řízení a podílení se na výsledcích hospodaření.
- Sama existence zboží peněžních kategorií však neznamená, že probíhají procesy na trhu stejným způsobem jako v kapitalistickém hospodářství. Zboží může mít cenu, která se však neutváří volně na trhu a nepohybuje se tedy na základě vztahu mezi nabídkou a poptávkou. Existují tedy sice zboží peněžní kategorie, ale nefunguje tržní mechanismus. Nejsou tedy v takovém případě zboží peněžní kategorie aktivními faktory ovlivňujícími pohyb věcných či osobních činitelů reprodukce.⁷⁴⁾ Tak tomu bylo u nás v centralistické direktivně detailní soustavě řízení národního hospodářství a uvedený stav trvá více méně dosud. Tyto vlivy podstatně oslabují a zatlačují zboží povahu pracovní síly. V daném případě nejde ovšem o důsledek zvláštní povahy pracovní síly, nýbrž o důsledek působení uvedené soustavy národního hospodářství na všechny zboží peněžní vztahy. Proto od působení tohoto faktoru chceme oddělit působení jiných vlivů, které přímo souvisejí a vyplývají ze zvláštní povahy pracovní síly.

Pracovní síla má totiž zvláštní vlastnosti, odlišující ji od většiny ostatních zboží. Jde zejména o tyto vlastnosti:

a) Její uživná hodnota může být zdrojem hodnoty, a přitom hodnoty větší než má sama.⁷⁵⁾

b) Její užívání je zároveň podřízením osoby bezprostředního výrobce potřebám výroby.

c) Je neoddělitelně spojena s osobou jejího vlastníka, tj. s člověkem jako bytostí lidskou a společenskou, která má určité potřeby biologické a společenské.

a) Vlastnost pracovní síly spočívající v tom, že její užitá hodnota může být zdrojem hodnoty a přitom hodnoty větší než má sama, má význam i v socialistické společnosti. Ani v socialistické společnosti nelze za její použití poskytovat plný ekvivalent, neboť stát potřebuje získat prostředky

⁷⁴⁾ Srov. Politická ekonomie z roku 1966, str. 121–123.

⁷⁵⁾ Srov. K. Marx, Kapitál I, SNPL, Praha 1953, str. 189.

pro znovurozdělování. Odstraňuje však zásadně možnost vykořisťování. V tom je jeden z rozdílů mezi uplatňováním pracovní síly v socialismu a kapitalismu.

V této souvislosti je třeba upozornit, že pojem hodnota práce je jen iracionální výraz pro hodnotu pracovní síly. Přeměna hodnoty a ceny pracovní síly ve formu hodnoty a ceny práce samé je jevou formou, která vytváří zdání přímo opačného charakteru, tj. zdání, jakoby se platila cena práce. Peníze dodatečně realizují hodnotu či cenu dodaných výrobků, tedy hodnotu či cenu dodané práce.⁷⁶⁾

b) Podřízenost pracovní síly potřebám výroby znamená nejen podřízenost osoby jejího vlastníka technickým podmínkám výroby, ale ve společenském pracovním procesu i jeho podřízenost vedení a dozoru. Výroba materiálních statků má v celém svém vývoji v podstatě společenský charakter, který zákonitě a nezávisle na lidské vůli vede k organizaci práce, k určitému pořádku výrobních vztahů mezi lidmi, odpovídajícímu úrovni výrobních sil.⁷⁷⁾ Důsledkem toho je nutnost vedení a dozoru při výkonu společné práce, dělba práce na pracovníky řadové a vedoucí, tj. nadřízené a podřízené. Jde o podřízenost organizační, která v třídní společnosti má zároveň i aspekty třídní.

c) Neoddělitelné sepětí pracovní síly s osobou jejího vlastníka, tj. s člověkem jako bytostí lidskou a společenskou, se projevuje též sepětím pracovní síly s potřebami a zájmy člověka.

Potřeby člověka se tvoří a uspokojují v konkrétních společenských vztazích za konkrétních historických podmínek. Jsou formovány společensky a společensky je podmíněn i způsob, jakým jsou uspokojovány. I biologické potřeby podléhají společenským změnám. Společensky se utvářejí i další potřeby lidí. V pracovním procesu, který má pro jedince i celou společnost základní význam, se projevují např. potřeby lidí mít dostatečně vysokou odměnu, práci trvalou, při níž lze využít jejich schopností, příjemné pracovní prostředí i jiné příznivé pracovní a životní podmínky a v neposlední řadě i možnost ovlivňovat svým hlasem své postavení na pracovišti i ve společnosti. Lidské potřeby se prosazují prostřednictvím lidských zájmů. Zájem člověka je v podstatě jeho vědomé směřování k uspokojení určité poznané potřeby.

Praxí a poznáním se rozšiřuje struktura lidských potřeb a zájmů. Podle toho, jak se mění podmínky života lidí, mění se a mizí určité zájmy a vznikají zájmy nové. Proto v průmyslově rozvinuté společnosti nejsou zájmy lidí zpravidla omezeny jen na reprodukční potřeby společnosti, ale mají obvykle kvalitativně vyšší úroveň než v zemích s nízkým rozvojem výroby. Značný vliv tu ovšem také hraje tradice a úroveň poznání.

⁷⁶⁾ Srov. *Marx*, Kapitál I, str. 569–570.

⁷⁷⁾ Srov. *Engels*, Anti-Dühring, Praha 1949, str. 227 a násl.; nutnost vedení a dozoru všude tam, kde jde o bezprostřední výrobní proces jako společensky kombinovaný proces a nikoliv o izolovanou práci samostatných výrobců, zdůrazňoval např. *Marx*, Kapitál III/1, SNPL, Praha 1955, str. 404; též *Marx*, Kapitál I, SNPL, Praha 1953, str. 356.

Pokud nebylo dosaženo takového rozvoje úrovně společenskoekonomického rozvoje státu, který by umožňoval uspokojovat všechny rozmanité zájmy občanů, potud vznikají ve společnosti konflikty v zájmech. To platí také pro společnost socialistickou na dosavadním stupni vývoje. Dosavadní dělba práce, nestejné schopnosti a rodinné potřeby, konečně i nestejná úroveň poznání apod. jsou zdrojem různých zájmů vlastníků pracovní síly. Stát je nucen zabezpečovat pomocí práva i dalších opatření uspokojování důležitých zájmů občanů, zejména sociálních, ale i politických, kulturních aj. U vlastníků pracovní síly jde zejména o potřeby a zájmy sociální, a o zabezpečování jejich uspokojování v oblasti sociálních práv občanů.⁷⁸⁾

Uspokojování těchto potřeb a zájmů je uspokojováním bezprostředních potřeb vlastníků pracovní síly jako lidí, tedy jejich sociálních potřeb. V tom se projevuje sociální⁷⁹⁾ povaha pracovní síly jako výraz sociálních potřeb a zájmů jejich vlastníků.

*

Zbožní povaha pracovní síly i další její uváděné vlastnosti mají společenský charakter, tj. mohou se uplatňovat především ve společnosti. Zbožní povaha pracovní síly a její podřízenost technickým a společenským podmínkám výroby (včetně dělby práce a s ní související organizační podřízenosti a včetně odměňování podle práce) jsou v dané etapě vývoje *nutností* pro další rozvoj ekonomických podmínek. Tyto nutnosti mají zároveň, jak bylo podrobněji shora ukázáno, dehumanizující vliv na bezprostřední rozvoj jednotlivce a společnosti a tendenci tento vliv konzervovat. Naproti tomu projevy sociální povahy pracovní síly, uplatňování sociálních zájmů prostřednictvím zájmů společenských skupin a jejich uspokojování prostřednictvím různých sociálních opatření, dehumanisující vliv působení shora zmíněných „nutností“ omezují a zatlačují.

Vlastnosti pracovní síly, zejména její zbožní a sociální povaha, se v různých etapách vývoje společnosti uplatňují s různou intenzitou. Zatímco v počátečních obdobích kapitalismu se pracovní síla uplatňovala plně jako zboží, s postupným růstem průmyslového rozvoje se začíná stále silněji prosazovat její povaha sociální.⁸⁰⁾ Sociální zákonodárství a formy tzv. průmyslové demokracie omezují a potlačují v menší či větší míře působení zbožní povahy pracovní síly. Vyžaduje to ostatně i další rozvoj ekonomiky,

⁷⁸⁾ Podrobněji k tomu např. J. Boguszak, Sociální péče a sociální práva v moderním státě, Socialistická akademie 1966, str. 1 a násl.; též M. Kalenská, Ochrana lidských práv a pracovní poměr, Právník č. 12/1968, str. 1001 a násl.

⁷⁹⁾ Pojmu „sociální“ se používá ve smyslu „týkající se zlepšování společenských vztahů, v daném případě vztahů, v nichž se užívá pracovní síly a které s nimi souvisejí“; autorka dosud používala pojmu „společenská“ povaha pracovní síly – srov. M. Kalenská, Zbožní a společenská povaha pracovní síly, Právník č. 3/1967. Pojem „sociální“ považuje za vhodnější, neboť lépe odliší tuto povahu od povahy „zbožní“, která je též společenskou.

⁸⁰⁾ Ústava Mezinárodní organizace práce z roku 1919 stanovila zásadu: „Práce nesmí být považována pouze za zboží nebo za prostředek obchodu.“ Nová ústava Mezinárodní organizace práce z roku 1946 stanoví: „Práce není zbožím.“ Nutno upozornit, že z marxistického hlediska se pouze pracovní síla považuje za určitých podmínek za zboží, nikoliv práce sama.

neboť výroba na určitém stupni vývoje vyžaduje i bezprostřední výrobce adekvátních kvalit, tj. určité kvalifikace, aktivity, iniciativy apod.

Sociální povaha pracovní síly se uplatňuje především prostřednictvím vztahů ideologických, tj. zejména morálních, politických a právních, ovlivňujících chování ve společenských pracovních vztazích. V socialistickém zřízení je zpravidla zbožní povaha pracovní síly výrazně potlačována ve prospěch její povahy sociální. V direktivně detailní soustavě řízení národního hospodářství, kdy zbožně peněžní kategorie nejsou aktivními faktory ovlivňujícími pohyb věcných a osobních činitelů reprodukce, zbožní povaha pracovní síly se ztrácí ještě silněji, ovšem podřizování pracovní síly věcným a společenským potřebám výroby se zesiluje; důsledkem těchto disproporcí je oslabení iniciativy a aktivity bezprostředních výrobců. Nicméně i v tomto systému platí v podstatě princip „rozdělování podle práce“, byť v praxi různě deformovaný. V podstatě, i když zastřené, je základem společenského pracovního vztahu i zde princip směny.

V soustavě řízení národního hospodářství využívající více hodnotových kategorií se povaha společenského pracovního vztahu jako vztahu svou podstatou směnného poněkud zesiluje. To ovšem neplatí absolutně, neboť rozvoj forem průmyslové demokracie, zejména samosprávy podniků, mohou směnné rysy pracovního poměru stírat a omezovat.

Také v průmyslově rozvinutých kapitalistických zemích, kde se více využívá zbožně peněžních kategorií a kde společenské pracovní vztahy se realizují v jiném třídním kontextu, je základem těchto vztahů směna, která je sociálním zákonodárstvím a průmyslovou demokracií více či méně oslabována a zastírána. Přesahuje možnosti této studie blíže se zmíněnou problematikou zabývat a upozorňujeme v této souvislosti na samostatnou studii této problematice věnovanou.⁸¹⁾ V právních systémech obou typů společenského zřízení lze zjistit, že zvláštní povaha pracovní síly vtiskuje pracovnímu poměru stále více zvláštní rysy a pracovní poměr získává další obsah.

III. TEORETICKÉ KONCEPCE A CHARAKTERISTICKÉ RYSY PRACOVNÍHO POMĚRU V SOCIALISTICKÝCH STÁTECH

A. Koncepce pracovního poměru v socialistické pracovněprávní teorii

Socialistické koncepce pracovního poměru nebyly dosud v naší literatuře souborně zpracovány.

Pracovnímu poměru se věnuje v právní vědě velká pozornost již po mnoho desítek let. V západoevropských zemích nalezneme nejvíce litera-

⁸¹⁾ M. Kalenská, Teoretické koncepce pracovní smlouvy a pracovního poměru v některých buržoazních státech, *Acta Universitatis Carolinae — Iuridica* č. 4/1967, str. 357–376; podrobnější rozbor zbožní a sociální povahy pracovní síly jak v socialistických, tak i v průmyslově rozvinutých kapitalistických zemích též M. Kalenská, Zbožní a společenská povaha pracovní síly, *Právnick* č. 3/1967.

tury věnované teoretickým otázkám pracovního poměru nepochybně ve Francii a v NSR. Není v možnostech této studie zabývat se blíže četnými koncepcemi pracovního poměru; odkazujeme v tomto směru na studie, které se souhrnně zabývají nejznámějšími koncepcemi pracovní smlouvy a pracovního poměru v některých západoevropských zemích.⁸²⁾

I v pracovní právní teorii socialistických zemí se pracovnímu poměru věnuje značná pozornost. Svědčí o tom různé práce našich teoretických pracovníků věnovaných této problematice i četné publikace v ostatních socialistických zemích, které zde pro nedostatek místa nemůžeme uvádět.

Vzhledem k tomu, že socialistické koncepce pracovního poměru nebyly dosud v naší literatuře souborně zpracovány, pokusíme se alespoň ty nejtypičtější a nejcharakterističtější z nich objasnit a zhodnotit.

Nejprve musíme upozornit na skutečnost, že tzv. „dualismus pracovní smlouvy a pracovního poměru“, který uznává pracovníprávní teorie i legislativa v NSR, nikoliv však francouzská, se v socialistických zemích jak v teorii, tak i v praxi přijímá jako samozřejmost.⁸³⁾

Koncepce pracovního poměru, s nimiž se sejdeme v socialistické pracovníprávní teorii, lze v podstatě rozčlenit do těchto skupin:

1. Teorie smluvní a závazkové povahy pracovního poměru

Pracovníků, kteří si kladou otázku, zda je pracovní poměr smluvním a závazkovým vztahem, není mnoho. Odpověď na tuto otázku hledá např. v československé pracovníprávní teorii *Hromada*, který zdůrazňuje závazkovou povahu pracovního poměru,⁸⁴⁾ dále *Pavlátová*, která zdůrazňuje smluvní povahu pracovního poměru.⁸⁵⁾ Závazkovou povahu pracovního poměru lze nepřímou vyvodit i z konkrétnějších charakteristik pracovního poměru, které mají postihnout jeho základ pomocí vymezení společenských pracovních vztahů. *Witz* ukazuje, že v nich občan uplatňuje svou pracovní sílu... za odměnu...,⁸⁶⁾ *Hromada* v nich nalézá vztah fyzické osoby k jinému subjektu v poměru, který se vyznačuje tím, že taková osoba dává svou pracovní sílu a schopnost k dispozici druhému účastníku vztahu.⁸⁷⁾

Uvedená vymezení jsou v těsnějším sepětí s konkrétními pracovní-

⁸²⁾ Podrobněji o těchto koncepcích *M. Kalenská*, Teoretické koncepce pracovní smlouvy a pracovního poměru v některých buržoazních státech, *Acta Universitatis Carolinae — Iuridica* č. 4/1967; *O. Martinek*, *W. Schwarz*, Entwicklungstendenzen des Individualsarbeitsrechts, *Das Recht der Arbeit* č. 43/1960.

⁸³⁾ Tuto skutečnost považujeme jednak za důsledek právní tradice, jednak za logický důsledek obecné právně teoretické kategorizace právních pojmů.

⁸⁴⁾ Srov. např. Informační zpráva ČSAV z r. 1956, str. 64, a Československé pracovní právo, *Orbis*, Praha 1960, str. 47.

⁸⁵⁾ Srov. Československé pracovní právo (Učebnice), kol. práce pod ved. *Witze*, *Orbis* 1967, str. 174.

⁸⁶⁾ Srov. Československé pracovní právo z r. 1960, str. 15.

⁸⁷⁾ Srov. Československé pracovní právo z r. 1960, str. 46.

právními vztahy, především s pracovním poměrem, a vyjadřují některé jeho základní charakteristické znaky.

K závěru, že pracovní poměr je především poměrem smluvním a závazkovým, který však má v současné době i další rysy, dospívá z hlediska zkoumání povahy pracovní síly *Kalenská*.⁸⁸⁾

Podrobně se závazkovou povahou pracovního poměru zabývá v polské teorii *Szubert*.⁸⁹⁾ Szubert poukazuje ve svém rozboru na to, že v pracovním poměru nejde jen o obsah povahy majetkové, nýbrž že je v něm angažována celá osoba pracovníka. Vidí majetkové i nemajetkové prvky ve vzájemném spojení, aniž by jedny vzájemně vylučovaly druhé.⁹⁰⁾

Podle Szuberta uznání závazkové povahy pracovního poměru není negací ani významu, ani vlivu jiných právních vztahů, které se v podniku vytvářejí. Závazkový charakter pracovního poměru nevylučuje smluvní podřízenost pracovníka zaměstnavateli. Szubert zároveň odmítá teorii pracovního poměru jako poměru společenského. Podle něho tato teorie implikuje společenství zájmů zaměstnavatele a pracovníků a tím oslabuje jejich ochranu.⁹¹⁾ Podle něho je pracovní poměr zvláštní závazkový vztah, s čímž je spojen i charakter smluvní.

Pro úplnost je třeba se ještě zmínit o diskusi o vztahu pracovního poměru a pracovní smlouvy, která probíhala v létech 1957–1958 v NDR na stránkách časopisu *Arbeit u. Sozialfürsorge*. Tato diskuse vyzněla takřka jednoznačně ve prospěch smluvní teorie a k odmítnutí teorie začleňovací.⁹²⁾ Pozornost je dlužno věnovat ještě autorům z NDR, kteří se snažili nalézt obecnou definici pracovní smlouvy jak pro socialistické, tak i pro kapitalistické podmínky,⁹³⁾ což sice vzbudilo pochybnosti a kritiku, jejich definice je však obdobná jiným definicím přijímaným v socialistické teorii.⁹⁴⁾

V sovětské teorii pracovního práva *Kaminskaja* roli pracovní smlouvy omezuje v podstatě na to, čemu se v západní teorii říká „určení zaměstnaneckého statutu.“⁹⁵⁾ V současné době se však pracovní smlouvě přikládá v SSSR větší význam.⁹⁶⁾

⁸⁸⁾ Srov. *M. Kalenská*, Zbožní a společenská povaha pracovní síly, *Právník* č. 3/1967, str. 273 a násl.

⁸⁹⁾ Srov. *W. Szubert*, O charakterze prawnym stosunku pracy, *Państwo i prawo* 1964, str. 84, 93 a 94.

⁹⁰⁾ Srov. *W. Szubert*, cit. op., str. 84.

⁹¹⁾ Srov. *W. Szubert*, cit. op., str. 84, 88 a 89.

⁹²⁾ Srov. *B. Kowolik*, Arbeitsvertrag und Arbeitsverhältnis, *Arbeit u. Sozialfürsorge* č. 2/1958, str. 54.

⁹³⁾ Srov. *L. Penndorf, J. Göhring*, Der Arbeitsvertrag, VEB, Berlin 1956, str. 18.

⁹⁴⁾ Např. definici, kterou uvádí *N. G. Alexandrov*, Sovětské pracovní právo, Orbis, Praha 1952, str. 140.

⁹⁵⁾ Srov. *P. D. Kaminskaja*, Pojem pracovní smlouvy v sovětském právu, ze Sborníku „Voprosy trudovogo prava AN SSSR“, překlad MPSP z r. 1958, str. 6.

⁹⁶⁾ Srov. *F. M. Leviant*, Vidy trudovogo dogovora, Jurisdat, Moskva 1966, str. 37 a násl.

2. Teorie o administrativněprávní povaze pracovního poměru

Tato teorie se jako zcela ojedinělá vyskytla v Polsku v určitém období. Odmítá v podstatě rovnost stran pracovního poměru a za převažující prvky považuje prvky podřízenosti a nadřízenosti. Tak se snaží pracovní poměr odpoutat od práva občanského a podřídít jej právu administrativnímu.⁹⁷⁾

Podněty hledá tato teorie v pronikání některých elementů práva úřednického (státnězaměstnaneckého) do pracovních poměrů, i když pronikání se projevuje i ve směru opačném.⁹⁸⁾

Tato teorie nerespektuje individuální vůli a tedy ani důstojnost individua.

3. Teorie společenského pracovního vztahu

Společenskou povahu pracovního poměru rozpracovává v čs. právní teorii *Mlynář* a zejména *Kovářík*. Mlynář za subjekt společenského pracovního vztahu považuje *společnost*. Pojem subjektu společenského pracovního vztahu jako subjektu socialistického společenského vlastnictví konstruuje okolo pojmů sdružení bezprostředních výrobců jako *společenského celku*, jako synonyma společnosti pracujících, a tedy i okolo pojmu socialistického státu jako politickoorganizačního výrazu celku tohoto společenství.⁹⁹⁾ Společenský pracovní vztah je ve světle této teorie vztahem občana ke společnosti k uskutečnění pracovního procesu. Ze stejných principů vychází také *Kovářík*, který společenský pracovní vztah považuje za vztah mezi jednotlivými navzájem spolupracujícími členy socialistické společnosti, kteří pracují ve prospěch celku a mezi společnostmi, která pečuje o každého pracovníka při účasti na společenské práci.¹⁰⁰⁾

Podle *Kováříka* je pro pracovní poměr za socialismu charakteristická jeho kolektivní povaha, neboť v něm jde o vztah jednotlivých pracovníků ke kolektivu pracovníků (jehož organizačně-právní formou jsou státní socialistické organizace). Konstrukce pracovního poměru jako poměru mezi jednotlivými pracovníky a určitým kolektivem pracovníků (tj. socialistickou organizací) odpovídá určité a nutné (státní) organizační formě, které používá socialistický stát k organizaci společenské práce a z jiného hlediska zároveň ke správě národního majetku).¹⁰¹⁾

Kovářík ovšem zdůrazňuje i nutnost řízení práce kooperujících pracovníků, upozorňuje i na účast pracovníků na rozvoji, řízení a kontrole

⁹⁷⁾ Tuto teorii kritizuje W. Szubert, cit. op., str. 89.

⁹⁸⁾ Srov. W. Szubert, cit. op., str. 91 a 92.

⁹⁹⁾ Srov. Z. Mlynář, K teoretickému pojetí pracovně právního poměru, Právník č. 6/1962, str. 459; je třeba poznamenat, že citovaný autor uvedené stanovisko již jako zjednodušené opustil. Srov. Z. Mlynář, Některé problémy charakteru politiky a státu v socialistické společnosti, Právník č. 10/1967, str. 928 a násl.

¹⁰⁰⁾ Např. J. Kovářik, Podstata pracovního práva a pracovního poměru v ČSSR, cit. op., str. 149.

¹⁰¹⁾ Srov. J. Kovářik, cit. op., str. 157–158.

organizace a na vztahy, k nimž dochází mezi odborovými organizacemi a vedením podniku.¹⁰²⁾

Kovářík nepopírá, ale naopak zdůrazňuje význam pracovní smlouvy, jejíž funkci vidí nejen v tom, že se jí pracovní poměr zakládá, ale i z hlediska obsahu pracovního poměru.¹⁰³⁾

Kováříkova koncepce je koncepcí společenského pracovního poměru, akcentující kolektivní rysy, uznávající však i rysy organizační a smluvní pracovního poměru. Odmítá však zcela směnnou povahu pracovního poměru,¹⁰⁴⁾ což je důsledkem východisek přejímaných v tehdejší době z politické ekonomie a kladoucích rovnítko mezi zestátnění výrobních prostředků a bezprostředně společenský charakter práce.

Koncepci pracovního poměru jako poměru společenského s dalšími rysy rozvíjí v maďarské teorii pracovního práva Weltner.¹⁰⁵⁾

Weltner chápe společenské vlastnictví tak, že odloučení, které existuje i v socialistické společnosti mezi pracujícími a výrobními prostředky, se překlene pracovní smlouvou. Nejde podle něj o odloučenost soukromovlastnického charakteru, ale pouze o vnitřní organizační, funkční a právní odloučení.¹⁰⁶⁾

Pracovní smlouva není podle Weltnera smlouvou občansko-právního typu, která by sloužila ke směně zboží, ale zvláštní právní formou realizace oprávnění občanů — účastníků státního socialistického vlastnictví. Pracovní poměr se přeměňuje v právní vztah osobního charakteru proto, že ruší zbožní charakter pracovního poměru, a do popředí postavení se dostává osoba pracovníka. Pracovní poměr se tak podle Weltnera mění ve skutečně osobní a společenský právní vztah. Pracovní smlouva je vlastně smlouvou, která realizuje právo na vstup do kolektivu podniku.¹⁰⁷⁾ Weltner zároveň zdůrazňuje i organizační rysy pracovního poměru.

Weltnerova koncepce pracovního poměru se podobá koncepci Kováříkově. Zatímco Kováříkova koncepce víceméně zůstává u společenského základu, Weltnerova koncepce se snaží dostat v podstatě až do roviny právní. Weltner ovšem naznačuje, že jde spíše o tendence vývoje než o dostatečně výrazný projev (v právu a v právní praxi).¹⁰⁸⁾ Tím tedy sám — podle našeho mínění oprávněně — popírá reálnost své koncepce v současné etapě vývoje.

¹⁰²⁾ Srov. J. Kovářík, cit. op., str. 158.

¹⁰³⁾ Srov. J. Kovářík, cit. op., str. 175.

¹⁰⁴⁾ Srov. J. Kovářík, cit. op., str. 161 a 168.

¹⁰⁵⁾ Srov. A. Weltner, *A szocialista munkaskerzödes, Közgarda sägi as yogi Könyvekiadó, Budapest 1965*; pokud budeme z této knihy citovat, vycházíme z německého résumé, přeloženého právníkou fakultou KU v Praze.

¹⁰⁶⁾ Srov. A. Weltner, cit. op., str. 3.

¹⁰⁷⁾ Srov. A. Weltner, cit. op., str. 4.

¹⁰⁸⁾ Srov. A. Weltner, cit. op., str. 6 a 7.

4. Teorie členského pracovního poměru

Koncepci pracovního poměru jako poměru členského vyslovil jako tendenci vývoje rovněž Weltner jako vyústění své koncepce, kterou jsme se zabývali zhora.¹⁰⁹⁾ Jelikož členský pracovní poměr představuje zvláštní kategorii, zařazujeme tuto koncepci jako koncepci samostatnou.

Je nepochybné, že členské pracovní poměry mají své vyhraněné právní rysy, spočívající především ve dvou momentech:

- Podnik (družstvo) je řízen samosprávným orgánem, voleným pracovním kolektivem.
- Členové-pracovníci se podílejí na hospodářských výsledcích.

V socialistických zemích se tyto členské pracovní poměry vyskytují především ve výrobních (včetně zemědělských) družstvech. Neexistují zatím takřka nikde ve státních podnicích; výjimku představují státní podniky v Jugoslávii, kde majetek státu („společnosti“) je podnikovým kolektivům svěřen k užívání a kde pracovní kolektivy jsou řízeny samosprávou.¹¹⁰⁾

5. Teorie smíšené povahy pracovního poměru

Již někteří zastánci teorií uváděných shora, i když se zpravidla přiklonili k jednomu charakteristickému rysu pracovního poměru jako rysu dominujícímu, uvádějí i některé rysy další.

V socialistické pracovněprávní literatuře často nacházíme obecnou charakteristiku pracovního poměru jako „vztah soudružské spolupráce pracovníků zbavených vykořisťování, který vzniká s realizací práva na práci a jejich práci v kolektivu státního podniku, zařízení nebo hospodářství“.¹¹¹⁾ Obdobné obecné charakteristiky nalezneme v různých obměnách i v naší literatuře.¹¹²⁾

Takto obecně definovaná charakteristika zpravidla předchází konkrétnějšímu vymezení obsahu pracovního poměru a pojednání o pracovní smlouvě, z nichž lze usuzovat, že autor uznává i smluvní i závazkovou povahu pracovního poměru.

Lze usuzovat, že autoři takto uznávají smíšenou povahu pracovního poměru. Smíšený charakter pracovního poměru uznávají někteří autoři v Polsku¹¹³⁾ a v NDR, kteří poukazují na dialektickou jednotu různých

¹⁰⁹⁾ Srov. A. Weltner, cit. op., str. 5 a 6.

¹¹⁰⁾ Srov. B. Blagojevič, Les institutions juridiques du gouvernement de l'économie, l'Université libre, Brusel 1966, str. 14.

¹¹¹⁾ Srov. např. N. G. Alexandrov, cit. op., str. 77; Sovetskoje trudovoje pravo, kol. práce, Izd. Leningradskovo Universiteta, 1966, str. 87; Sovetskoje trudovoje pravo, kol. práce pod vedením V. S. Andrejeva, Moskva 1965, str. 8 aj.

¹¹²⁾ Srov. např. Československé pracovní právo z r. 1960, str. 47.

¹¹³⁾ W. Szubert se vyslovuje proti smíšené povaze pracovního poměru; srov. jeho cit. op., str. 86 a 87.

vzájemně spojených poměrů mezi pracovníky a státem reprezentovaným prostřednictvím státních podniků, vyjadřující, že pracovní poměry mají jak individuální, tak i kolektivní charakter.¹¹⁴⁾

6. Kritické hodnocení koncepcí

Ze shora uvedených koncepcí je zřejmé, že se zaměřují buď na postavení jednotlivce, nebo především na kolektivní rysy pracovního poměru, méně již se snaží skloubit obojí rysy, přitom zároveň určit rys dominující.

Je jistě překvapující, že si smluvní a závazková teorie uchovala silné postavení přesto, že socialistické země procházely a některé dosud procházejí silně centralistickým řízením, kdy smluvní autonomie je relativně malá. Je to zřejmě důsledkem sepětí dosavadního výzkumu s pojmovým vymezením pracovního poměru z hlediska pozitivní právní úpravy. Proto jsou tyto charakteristiky nejreálnější, i když nejsou vyčerpávající.

Obdobně jako teorie pracovního společenství v kapitalistických státech vycházejí i společenské teorie socialistického pracovního poměru víceméně nikoliv z právní úpravy, ale ze sociologických a ekonomických východisek. Jejich pozitivním rysem je, že se snaží vidět kolektivní vztahy a jejich prolínání s pracovním poměrem. Jejich negativním rysem však je, že až na určité výjimky se v nich rozplývá individualizace pracovního poměru, že se v nich ztrácejí různé existující rozpory mezi individuem a kolektivem apod., a že se v jejich světle oslabuje potřeba záruk práv jednotlivců.

V socialistické pracovněprávní teorii jsou společenské koncepce pracovního poměru důsledkem hledání rozdílů mezi pracovním poměrem v kapitalismu a v socialismu. Jsou i důsledkem snah emancipovat pracovní poměr od občanskoprávních poměrů.

Nelze také přehlédnout, že v důsledku centralistického způsobu řízení se stát se svými podniky skutečně jevil jako jedna velká velkotovárna. Zjednodušené závěry ekonomické i filosofické vědy, jak jsme již shora na ně ukázali, musily vést i pracovněprávní teorii k zjednodušeným závěrům. Teorie o tom, že pracovní síla v socialistické společnosti již ztratila plně svou zbožní povahu, že práce je již bezprostředně společenská apod., je jen logickým vyústěním uvedených závěrů. Koncepce vycházející z těchto závěrů nemohou být samozřejmě reálné.

Ostatně v marxistické teorii byla také po dlouhou dobu opomíjena i problematika postavení jednotlivce ve společnosti i problematika lidských práv. I tato okolnost se musila promítnout v koncepcích pracovního poměru.

Máme za to, že koncepce pracovního poměru má postihnout všechny jeho charakteristické rysy, tj. kvalitu jeho různých prvků, přitom však zároveň určit, který rys je rysem dominujícím, tj. určujícím jeho typ.

¹¹⁴⁾ Srov. F. Kunz, H. Bredernitz, *Demokratie im Betrieb, Arbeit u. Arbeitsrecht* č. 19/1967, str. 447, kde autoři označují demokracii za hlavní prvek pracovního poměru.

B. Charakteristické rysy pracovního poměru

1. Smluvní a závazková povaha pracovního poměru

V počátcích liberalismu, kdy se pracovní síla uplatňovala plně jako zboží, byla smluvní a závazková povaha pracovního poměru výrazem zbožní povahy pracovní síly, výrazem směny pracovní síly za ekvivalent. Pracovní smlouva plně konstituovala i obsah pracovního poměru a důsledkem toho bylo i pojmové ztotožnění pracovní smlouvy s pracovním poměrem.¹¹⁵⁾ Zásahy sociálního ochranného zákonodárství jsou výrazem sociální povahy pracovní síly, a to zaměřené nejprve na uspokojování nejnnutnějších biologických potřeb, později i dalších s nimi souvisejících a rozvíjejících se sociálních potřeb.

Sociální zákonodárství představuje zásah do sféry vyhrazené individuální smluvní a závazkové sféře zaměstnance a zaměstnavatele. Metoda autonomního právního regulování je kombinována metodou heteronomní úpravy. Tím obsah pracovního poměru značně překračuje jeho smluvní základ. Stejně výrazný zásah do sféry vyhrazené individuální smluvní a závazkové sféře účastníků pracovního poměru představují i kolektivní smlouvy a oprávnění zastupitelských orgánů účastníků pracovního poměru. I v tom je nutno spatřovat důsledek sociální povahy pracovní síly.

Právní úpravy pracovního poměru, popřípadě ustanovení kolektivních smluv takřka ve všech průmyslově rozvinutých státech ponechávají pro individuální ujednání stran pracovního poměru málo prostoru. Mnohdy se nesjednává ani výše mzdy, která se určuje podle druhu vykonávané práce. Ujednání o mzdě přestalo být v některých právních systémech pojmovou náležitostí pracovní smlouvy a mzda je pouze pojmovou náležitostí pracovního poměru,¹¹⁶⁾ což je nepochybně též důsledkem kogentnosti právní úpravy odměňování. Ale i v právních systémech, kde zůstala mzda pojmovou náležitostí pracovní smlouvy (ustanovení týkající se mezd mají povahu dispozitivní), smlouvají strany sice výši mzdy, ale ve skutečnosti v důsledku zákonů ustanovení, popřípadě ustanovení kolektivních smluv neví ještě v okamžiku uzavírání pracovní smlouvy, jaké částky pracovník vcelku obdrží.¹¹⁷⁾ Naopak pracovník obdrží mzdu (náhradu mzdy) v některých případech i tehdy, když nepracuje – tj. za určitých společensky uznaných událostí (např. při některých osobních překážkách v práci apod.).

Princip směny je tedy v jistém smyslu modifikován, ale není odstraněn. Odměňování podle práce trvá, i když výše ekvivalentu je určována případně jiným orgánem. Omezen je však smluvní a závazkový princip jako

¹¹⁵⁾ Srov. např. A. Hueck, H. K. Nipperday, Lehrbuch des Arbeitsrechts, Berlin, Bensneimerverslag 1931, str. 111 a 112, kde se zdůrazňuje možnost dvojího výkladu pojmu „pracovní smlouva“.

¹¹⁶⁾ Např. v čs. právu; srovnej § 29 a § 35 čs. zákoníku práce. Lze ovšem ujednat mzdu v rámci tarifů stanovených rozpětím.

¹¹⁷⁾ Srov. P. Horion, Nouveau Précis de droit social belge, Faculté de droit, Liège, Martinus Nijhoff, La Haye 1965, str. 13; citovaný autor považuje pracovní smlouvu za smlouvu semialeterní.

výraz zbožní povahy pracovní síly a je modifikován v zájmu sociální povahy pracovní síly. Tento princip se v modifikované podobě však udržuje dále právě v zájmu realizace sociální povahy pracovní síly, neboť má i pro osobu vlastníka pracovní síly značný význam.

Jde zejména o to, aby se občan mohl zapojit do pracovního procesu na základě svobodného projevu vůle, spoluurčil druh práce a místo výkonu práce, popřípadě další podmínky, aby v rámci daných možností mohl získat takové pracovní uplatnění, kde bude využito jeho schopností a ve kterém bude mít pocit seberealizace a možnosti dalšího rozvoje. Tak může co nejlépe pracovat a účastnit se na dalším rozvoji společnosti. Nucená práce není v zájmu rozvoje jednotlivce, a proto ani v zájmu rozvoje společnosti. Proto je smluvní a závazková povaha nutná u každé formy zapojení občana do společenského pracovního procesu. To znamená, že ani tam, kde pracovní poměr vzniká jmenováním nebo volbou, nemá se tak dít bez předchozího souhlasného projevu vůle pracovníka. K této otázce se vrátíme ještě níže.

Smluvní a závazková povaha pracovního poměru má určitý odraz i v jeho obsahu. *Smluvní závazkovou formou se však obsah pracovního poměru konstituuje jen částečně, i když pracovní závazek představuje nejzákladnější obsahovou složku pracovního poměru.* Část obsahu je konstituována zásahy státu do pracovních poměrů, tj. pomocí sociálního zákonodárství, popřípadě pomocí kolektivních smluv na jeho základě vydaných.

2. Osobně právní povaha pracovního poměru

Omezení a modifikace smluvní a závazkové povahy pracovního poměru, zároveň však zachování určitých nezbytných prvků smluvních a závazkových, je dnes možno považovat za výraz uplatnění sociální povahy pracovní síly. Na zásahy sociálního zákonodárství, kolektivních smluv apod. jsme ostatně již shora z tohoto hlediska poukázali, jakož i na to, že smluvní a závazkovou povahou není charakteristika pracovního poměru vyčerpána.

Sociální povaha pracovní síly spjatá s osobou jejího vlastníka se projevuje i v *osobně právních rysech pracovního poměru.*¹¹⁸⁾ V pracovním poměru se totiž realizuje řada *základních lidských práv, zejména práv sociálních*, například právo na práci, právo na bezpečnost a ochranu zdraví při práci, na odpočinek a zotavení po práci, na příznivé pracovní podmínky, na odborové sdružování, na účast na řízení podniku apod. Zabezpečení realizace těchto práv nelze ponechat jen autonomii vůle smluvních stran. Vždyť podnik (organizace) může mít sice v právní rovině rovnocenné

¹¹⁸⁾ V NSR převažují po druhé světové válce koncepte pracovní smlouvy jako smlouvy osobně právní. Zdůrazňují příbuzenství pracovní smlouvy se smlouvou společenskou. Pracovní poměr se označuje za osobně právní společenstevní poměr; srov. A. Hueck, K. H. Nipperday, tamtéž, str. 115; M. Kalenská, Teoretické koncepte pracovní smlouvy a pracovního poměru v některých buržoazních státech, cit. op., str. 365 a násl. Naše pojetí osobně právních rysů pracovního poměru je poněkud odlišné.

postavení jako pracovník,¹¹⁹⁾ ekonomicky i společensky má však podnik silnější postavení než individuum. Proto právo musí tyto nerovnosti vyrovnávat právě v zájmu realizace osobních (občanských) práv v pracovním poměru. Stát vytváří záruky práv občanů v pracovním poměru, upravuje jeho obsah (buď závazně co do rozsahu, nebo alespoň minimem, popřípadě maximem) apod., aby byla zabezpečena ochrana osoby pracovníka a podmínky pro její rozvoj, popřípadě uznává úpravu kolektivními smlouvami. Je tedy pro právní regulaci pracovního poměru typická syntéza jak metody právní úpravy autonomní (tzv. soukromoprávní), tak i heteronomní (tzv. veřejnoprávní).

3. Organizačně právní povaha pracovního poměru

Dalším charakteristickým rysem pracovního poměru je jeho *organizační povaha*, jež je nutným důsledkem dělby práce (která sama je opět důsledkem podřízenosti pracovníka technickým a společenským podmínkám výroby). Projevuje se organizační podřízeností osoby pracovníka vedení a doзору toho subjektu, který užívá jeho pracovní síly.

Organizační nadřízenost a podřízenost je nutná pro řízení pracovního procesu.¹²⁰⁾ Pracovní činnost v rámci pracovního celku vyžaduje, aby se pracovní činnost pracovníků podřizovala vůli těch, kdo řídí pracovní proces, ať jde o orgán jmenovaný či volený pracovním kolektivem.

Tato potřeba se musí odrazit i v obsahu pracovního poměru. Povinnosti pracovníků *nemohou být vyčerpávajícím způsobem určeny předem* ani v pracovní smlouvě nebo pracovním zákonodárstvím, pracovními řády, popřípadě kolektivními smlouvami, ani těmito instituty dohromady. Pracovní závazek pracovníka určený zpravidla druhově, místně, popř. časově, se konkretizuje pokyny nadřízených pracovníků. Proto povinností pracovníka je též „plnit pokyny nadřízených pracovníků“, jimiž se smluvené nebo stanovené povinnosti blíže konkretizují. Přitom může být povinnost „plnit pokyny nadřízených pracovníků“ buď sjednána v pracovní smlouvě, nebo vyplývat z právního předpisu.

Dalším výrazem organizační podřízenosti pracovníka je kárná odpovědnost a kárná pravomoc zaměstnávajícího subjektu jako součást oprávnění řídit pracovní činnost. Kárná pravomoc je oprávněním zaměstnávajícího subjektu ukládat pracovníku za jeho zaviněné porušení pracovní kázně sankci. Sankce bývají stanoveny buď právním předpisem, nebo pracovním řádem.

¹¹⁹⁾ To platí zpravidla při sjednávání pracovní smlouvy, nikoliv však při realizaci pracovního poměru, kde dochází i k právní nerovnosti, např. pokud jde o kárnou pravomoc apod.

¹²⁰⁾ Organizační podřízenost je v kapitalistickém zřízení zároveň třídní podřízeností majiteli výrobních prostředků.

Závaznost pracovního řádu se zakládá buď pracovní smlouvou,¹²¹⁾ nebo právním předpisem.¹²²⁾

Organizačně právní povaha se v obsahu pracovního poměru projevuje těmi prvky, pro které není charakteristickou rovnost stran pracovního poměru, nýbrž podřízenost a nadřízenost mezi subjekty. Obsah pracovního poměru má z tohoto hlediska dvojí obsah. Vedle dvojic práv a povinností, u nichž nalezneme rovnost stran, která je charakteristická pro soukromé právo, v něm existují dvojice práv a povinností, v nichž existuje nerovnost stran, která je charakteristická pro právo veřejné.

4. Kolektivní povaha pracovního poměru

Shora uvedené rysy pracovního poměru nalezneme jak v pracovních poměrech v hospodářských i jiných organizacích tak i v pracovním poměru mezi dvěma občany. Pracovní poměr však ve většině případů znamená vstup do pracovního kolektivu, mezi členy osazenstva podniku. Tím vznikají různé další vztahy, například vztahy k ostatním spolupracovníkům, jejich skupinám k zastupitelským orgánům, k odborové organizaci apod. Jde jak o vztahy neprávní povahy, tak i o vztahy právní.

Tyto kolektivní rysy pracovního poměru zjišťuje jak teorie socialistických zemí,¹²³⁾ tak se jí zabývá i teorie západoevropských zemí,¹²⁴⁾ v níž se objevují i úvahy o tzv. socializaci pracovní smlouvy, projevující se zejména

¹²¹⁾ Závaznost na základě smluvního principu se uplatňovala v čs. právu před vydáním zákoníku práce. Taktéž ve francouzském právu se uplatňuje smluvní princip, i když se v teorii vyskytují o to různé spory; srov. A. Brun, La jurisprudence en droit du travail, Grands arrêts, Paříž 1967, str. 402. Při smluvním principu se zpravidla však vychází z fikce mlčky daného souhlasu při nastoupení do práce.

¹²²⁾ Tak tomu je v čs. právu (§ 84, odst. 4 zákoníku práce); dále též v sovětském právu (srov. N. G. Alexandrov, Sovětské pracovní právo, Orbis, Praha 1952, str. 293) a v právu belgickém, kde ovšem písemná dohoda zaměstnance a zaměstnavatele může derogovat podmínkám v pracovním řádu stanoveným (srov. P. Horion, cit. op., str. 16).

¹²³⁾ Srovnej například Československé pracovní právo, cit. op., str. 174, kde se jako pojmový znak uvádí zkoumat dohodnutý druh práce v kolektivu organizace...; v témže díle se na str. 24 zdůrazňuje kolektivní povaha společenských pracovních vztahů za socialismu; kolektivní charakter společenských pracovních vztahů zdůrazňuje též J. Kovářik, Podstata pracovního poměru a pracovního práva v ČSSR, Práce, Praha 1964, str. 82, 151 a 187. Rovněž v sovětské právní literatuře se zpravidla zdůrazňuje jako pojmový znak pracovního poměru vstup pracovníka do pracovního kolektivu.

¹²⁴⁾ V NSR jsou to zejména koncepce osobně právního společenstevního poměru; srov. např. A. Hueck, H. K. Nipperday, cit. op., str. 115; O. Martinek, W. Schwarz, cit. op., str. 99 a 101; M. Kalenská, Teoretické koncepce..., cit. op., str. 365 a násl.; ve Francii např. koncepce „relation de travail“ rozvinutá P. Durandem; srov. A. Rouast, P. Durand, Le droit de travail, Paris, Librairie, Dalloz 1957, str. 45, kde se podnik chápe jako organizované společenství...; novější francouzská nauka chce dát spíše širší konstrukci pracovní smlouvě teorií zdůrazňující tzv. „lien d'entreprise“, zastoupené zejména A. Brunem; srov. A. Brun, Jurisclasseur Périodique, 1962, I, 1719.

v oslabování soukromé autonomie v pracovní smlouvě a v jejím povznášení do kolektivní roviny,¹²⁵⁾ tj. do oblasti tzv. skupinové autonomie.

Přesahuje rámec této studie se podrobněji zabývat různými aspekty i koncepcemi v naznačeném smyslu, a proto se omezíme pouze na několik poznámek. Kolektivní rysy pracovního poměru se projeví zejména v těchto směrech:

a) Určité právní vztahy, například vztahy účasti pracovníků na řízení podniku, mohou mít za následek, že do pracovního poměru vnikají další prvky. Tak například se v něm mohou objevit dvojice práv a povinností – oprávnění pracovníka účastnit se na řízení organizace a povinnost organizace mu to umožňovat; nebo oprávnění pracovníka volit zastupitelské orgány a povinnost organizace mu v tom nebránit; oprávnění pracovníka vykonávat různé funkce v zastupitelském orgánu či v odborové organizaci a povinnost organizace ho pro výkon funkce nepropustit nebo jinak nepoškodit apod.

b) Vztahy mezi zastupitelskými orgány a vedením, popřípadě vztahy mezi vedením a odborovými organizacemi, založené kolektivními smlouvami, mohou mít za následek vznik dalších prvků pracovního poměru (dalších dvojic oprávnění a povinností) tak, jakoby tyto prvky byly založeny pracovní smlouvou.

I kolektivní rysy pracovního poměru jsou důsledkem sociální povahy pracovní síly. Účast pracovníků na řízení podniku a na hospodářských výsledcích se odráží zejména v ekonomických vztazích i dalších vztazích, které se vytvářejí ve vědomí subjektů. Vedle vlivu na reálné chování ve společenských pracovních vztazích má, jak již bylo shora zmíněno, tato účast i ten význam, že se ve vědomí subjektů může (je-li reálná a efektivní) jevit jako spoluvlastnění výrobních prostředků (jako spolupodnikání). Z těch představ pak vycházejí koncepce o socializaci či zespolečenštění pracovní smlouvy a pracovního poměru. V tomto smyslu se míní zespolečenštění ve smyslu právním, které nelze ztotožňovat se zespolečenštěním ve smyslu sociálně ekonomickém, jímž jsme se zabývaly shora, kterému pouze napomáhá co největší rozšíření a zvýraznění kolektivních prvků pracovního poměru.

Největší míra těchto prvků se projevuje v podnicích řízených samosprávou volenou pracovním kolektivem. Podnik se jeví jako pracovní sdružení, jako společenství osob sdružených ke společnému účelu, společně pracujících a společně přivlastňujících. Společenský pracovní vztah, který je obsahem tohoto pracovního poměru, je nicméně podstatou též vztahem směny pracovní síly za ekvivalent.

V socialistických právních systémech se účast na řízení podniku usku-

¹²⁵⁾ Například ve francouzské teorii *Vasseur*, *Un nouvel essor*, *Revue trimestrielle de droit civil*, 1964, str. 5 a násl.

tečnuje buď prostřednictvím odborové organizace¹²⁶⁾ nebo prostřednictvím samosprávy,¹²⁷⁾ popřípadě oběma formami.¹²⁸⁾

Aniž bychom museli podrobně zkoumat jednotlivé formy účasti pracujících na hospodářských výsledcích podniku, můžeme na základě našich předchozích rozborů vyjít z poznatku, že ať jde o poměry pracovní v podnicích se samosprávou, nebo bez ní, je jejich podstatou stejný společenský pracovní vztah, jehož základem je směna pracovní síly za ekvivalent.¹²⁹⁾ Oba tyto pracovní poměry mají i rysy organizačně právní i osobně právní. Oběma těmto pracovním poměrům je též adekvátní smluvní závazkový právní základ.

5. Třídění pracovních poměrů

Shora uvedené charakteristické rysy nejsou v každém pracovním poměru vyjádřeny se stejnou intenzitou; v některých pracovních poměrech se určité rysy mohou vyskytovat pouze oslabené, popřípadě může určitý rys chybět vůbec, anebo může pracovní poměr mít některé prvky navíc.

Tak například mohou existovat určité pracovní poměry, jejichž základem je správní akt (jmenování) nebo volba. Ani v těchto případech však nemůže pracovní poměr vzniknout zpravidla bez souhlasu pracovníka. I zde se v podstatě vyžaduje souhlasný projev vůle stran pracovního poměru anebo se alespoň předpokládá. I když zde tedy formálně právně chybí smlouva jako právní základ, svou podstatou i tento poměr má smluvní a závazkový charakter.

U pracovních poměrů mezi občany se nemohou uplatnit kolektivní prvky pracovního poměru; účast na řízení v něm nemá místa. U pracovníků státního aparátu se nemůže účast na řízení uplatnit výrazně a podílení se na hospodářských výsledcích nelze uplatnit vůbec, neboť v zaměstnávajícím útvaru se neprovádí hospodářská činnost.¹³⁰⁾ V některých státně-zaměstnaneckých poměrech se však mohou vyskytovat prvky státní pravomoci vůči vnější sféře.

¹²⁶⁾ Např. v SSSR, Bulharsku, NDR a v ČSSR.

¹²⁷⁾ Například Jugoslávie.

¹²⁸⁾ V Polsku existuje složitý systém dělnických samospráv; v Maďarsku byly dělnické rady přebudovány na podnikové rady, které měly řadu oprávnění; řadu oprávnění měly též odbory. V r. 1958 byly podnikové rady zrušeny.

¹²⁹⁾ Totéž platí i o pracovním vztahu ve výrobních družstvech a v jednotných zemědělských družstvech, kde tento právní vztah může mít ještě další právní prvky, například nárok člena na vrácení podílu při zániku členství a povinnost mu jej vydat či uhradit apod. Obsahem členského vztahu je vedle společenského pracovního vztahu případně i majetkový vztah, týkající se majetku vloženého do společné základny družstva. Je nutno souhlasit s názorem, že důvodem pro existenci družstevní demokracie není existence družstevního vlastnictví, ale socialistická demokracie... Srov. J. Vysokaj, K základu a podstatě družstevní demokracie, Právník č. 8/1968, str. 705.

¹³⁰⁾ V kapitalistických státech mají tito pracovníci zvláštní statut; jejich pracovní poměry se zpravidla považují za vztahy práva veřejného.

Pracovní poměry vedoucích pracovníků v hospodářském sektoru a některých pracovníků státní správy mají ve svém obsahu další prvky. tj. zejména oprávnění řídit či rozhodovat vůči podřízeným pracovníkům. Obsahem státnězaměstnaneckých poměrů s pravomocí k vnější sféře i pracovních poměrů vedoucích pracovníků je nejen společenský pracovní vztah, ale i další společenské vztahy vyplývající z určitého společenského postavení (řídícího či rozhodovacího) v dělbě práce vůči dalším subjektům uvnitř organizační jednotky nebo vně této jednotky.

V členských pracovních poměrech (například ve výrobních družstvech) nalezneme jako další prvky nejen výrazné kolektivní prvky, ale též například oprávnění člena, aby mu byl při skončení členského vztahu vrácen podíl do společné majetkové základny družstva, a povinnost družstva mu jej vrátit apod.

Je zřejmé, že týž společenský pracovní vztah může být obsahem více právních forem. Závisí do značné míry na právní úpravě, jaká diferenciativní kritéria zvolíme a které právní vztahy pod tradiční pojem pracovního poměru zařadíme.

Je ovšem nepochybné, že pro třídění pracovních poměrů a pracovních právních vztahů jsou nejspolehlivějšími diferenciativními kritérii základní znaky, tj. ty znaky, které nalezneme ve většině poměrů, a dále ostatní znaky, které je navzájem od sebe odlišují. U základních znaků je třeba ještě přihlížet k tomu, zda jsou plnohodnotné nebo oslabené. Takto můžeme pak určit, které poměry jsou poměry pracovními, které jsou pracovními poměry sui generis a konečně které zařadíme do obecnější skupiny pracovních právních vztahů.

Quelques traits caractéristiques du rapport individuel de travail

RÉSUMÉ

L'auteur arrive sur la base de l'examen des fondements du rapport individuel de travail dans la société socialiste et des conceptions de ce rapport de travail dans la théorie socialiste du droit de travail à des conclusions suivantes:

La théorie socialiste du droit de travail de même que la législation socialiste reconnaissent dès le début-même le dualisme du contrat de travail et du rapport individuel de travail.

C'est la conception du caractère contractuel et d'obligation du rapport de travail qui a gardé une influence considérable lors même que la plupart des pays socialistes avaient passé par une période considérablement longue du système centraliste de la direction de l'économie nationale ce qui a eu pour conséquence la baisse de l'importance du contrat de travail tant au point de vue de la naissance du rapport de travail que comme facteur constitutif de la teneur du rapport de travail.

Un groupe significatif ultérieur du rapport de travail est constitué par les conceptions du caractère social du rapport de travail lesquelles partent des vues sociologiques et économiques. Elles surestiment les traits collectifs du rapport de travail tandis que, dans ces conceptions, les traits individuels dans une certaine mesure disparaissent.

Les conceptions du caractère administratif juridique du rapport de travail,

elles n'ont qu'une importance insignifiante. Ce sont les conceptions du caractère mixte de la relation de travail qui apparaissent comme les plus justes pour autant qu'elles respectent comme trait principal le caractère d'obligation et contractuel de la relation de travail. Il est vrai que le rapport de travail comme institution traditionnelle est sujette, en connexité avec le développement de l'économie, aux divers changements, néanmoins sa dépendance du niveau atteint de ce développement ne permet pas, pour le moment, de surmonter complètement son caractère d'échange. En attendant, la société moderne n'a pas le moyen d'utiliser une autre forme de liaison du propriétaire de la force de travail avec les moyens de production que la forme qui est par son essence la forme de marchandise-monnaie. Il est vrai que cette forme va en se modifiant et en se perfectionnant, vu le caractère social de la force de travail, cependant on ne peut pas l'abandonner complètement pas plus qu'on ne peut ôter à la force de travail son caractère de marchandise. C'est ce qui est valable aussi pour le rapport de travail dans les Etats socialistes lors même qu'on y a réalisé des changements sociaux aussi significatifs qu'est la liquidation des distinctions de classe (résidant dans la propriété des moyens de production mais non pas dérivant de la division du travail ou d'une autre inégalité des hommes) et de l'exploitation.

Le caractère de la force de travail dans les Etats socialistes et dans les systèmes capitalistes développés peut se faire valoir en somme de manière similaire (pour autant que nous comprendrons le refoulement plus ou moins grand du caractère de marchandise de la force de travail du point de vue de la quantité). Les changements qui se sont produits dans la nature de la force de travail sont dûs, en premier lieu, au développement de l'économie et de l'organisation s'élargissant du travail social, à la mise en oeuvre des intérêts matériels des travailleurs. Les intérêts idéologiques peuvent bien contribuer efficacement à cette mise en oeuvre. Ils sont d'ailleurs, eux-mêmes, liés (même si non de manière immédiate) à la base économique. Les intérêts idéologiques ne peuvent cependant pas obtenir plus que n'offre le niveau atteint du développement de la société à une étape donnée de l'évolution.

Il est incontestable que le capitalisme et le socialisme diffèrent en principe. Le socialisme en tant que négation dialectique du capitalisme emprunte la base matérielle naissant sous le capitalisme et se rattache à elle. Au cas où la base matérielle n'a pas encore été suffisamment développée, le pays socialiste doit parcourir, en créant la base matérielle, les étapes (par ex. dans la structure de la production, dans le développement technico-économique et similaires) que l'Etat capitaliste a déjà passé. Pour ce faire, il doit utiliser même le caractère de marchandise-monnaie de la force de travail.

Le changement du caractère de la force de travail, c.-à-d. la disparition complète de son caractère de marchandise ne se produira que dans le communisme. Or, ceci ne sera pas la conséquence de la morale et de la conscience mais du progrès scientifique et technique et des rapports socio-économiques y correspondant qui ne nécessiteront plus le caractère de marchandise-monnaie de la force de travail, et naturellement aussi du niveau atteint du développement de l'économie et de la société. C'est seulement alors qu'on pourra parler de la socialisation complète du travail et des moyens de production car la socialisation au sens économique et social suppose la création de conditions assurant le développement à tous égards de tous les hommes, c.-à-d. notamment la création de telles conditions où

- le travail n'est pas effectué sous la pression de la nécessité économique de l'individu mais il est son besoin;
- l'homme n'est pas assujéti aux besoins de la production et de la société et cela ni aux besoins techniques ni aux besoins dérivant de la division du travail, de l'inégalité de classe ou d'une autre inégalité.

L'étatisation, c.-à-d. ce qu'on appelle la socialisation au sens juridique, n'est qu'une des conditions préalables importantes de la socialisation des moyens de production et du travail au sens économique. Certains éléments de socialisation juridique, ce sont les formes de participation des travailleurs à la direction et similaires.

Au caractère de marchandise de la force de travail répond la teneur traditionnelle du contrat de travail et donc aussi du rapport de travail, savoir „l'obligation du citoyen d'effectuer en personne le travail pour un autre sujet en subordination d'organisation et l'obligation de cet autre sujet de lui accorder une rémunération en contrepartie du travail exécuté. Cette teneur traditionnelle du rapport de travail a été conservée même dans la société capitaliste économiquement développée et elle s'est maintenue même dans la société socialiste. La teneur ultérieure du rapport de travail dépasse évidemment largement la teneur traditionnelle et elle imprime au rapport de travail des traits ultérieurs ce qui est dû avant tout au caractère social de la force de travail.

Le rapport de travail est, même à l'étape actuelle, une forme juridique, dont le contenu est la relation de travail sociale dont l'essence est l'utilisation de la force de travail d'un sujet par un autre sujet moyennant un équivalent. Il s'agit donc, au fond, d'un rapport d'échange reposant sur le principe „do ut des“. Le rapport de travail présente des traits caractéristiques qui dérivent du caractère spécial de la force de travail. Elle est un rapport contractuel et d'obligation mais, par son contenu, elle dépasse largement son assise contractuelle. Cela vient de son caractère de droit individuel car c'est en lui que se réalise toute une série de droits sociaux fondamentaux du citoyen. Son caractère de droit individuel est respecté et par son assise contractuelle et par la détermination par le contrat d'une partie de son contenu. Sa teneur plus large laquelle dépasse largement l'assise contractuelle est également la conséquence de son caractère juridique d'organisation lié aux besoins de la direction des processus sociaux de travail; les éléments qui sont l'expression du caractère juridique d'organisation du rapport de travail altèrent l'égalité des parties, caractéristique des autres rapports contractuels et d'obligation. Le rapport de travail, notamment dans la sphère économique, a également les traits collectifs qui se manifestent surtout par les éléments de participation des travailleurs à la gestion de l'entreprise, le cas échéant par la participation aux résultats économiques obtenus.

Les conceptions théoriques du caractère contractuel et d'obligation du rapport de travail dans la théorie juridique socialiste de travail, qui ont découlé d'une union plus étroite avec les conditions concrètes du travail, paraissent comme les plus exactes et les plus réelles tout en n'étant pas tout fait exhaustives.

Leur côté positif est de s'appuyer sur le trait fondamental du rapport de travail. Par contre, les caractéristiques de la nature sociale du rapport de travail, elles étaient en harmonie avec les conclusions simplifiées de la science économiques et n'ont été dégagées que de la forme juridique de la propriété socialiste. C'est pourquoi elles sont unilatérales et non réelles. Elles généralisent seulement les traits collectifs du rapport de travail.